અર્પણ

—

પરમપૂજ્ય જંગમ તીર્થસ્વરૂપ શ્રી—

વિજયાનંદ સૂરીશ્વરજી (આત્મારામજી)

મહારાજ !

આપશ્રી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે, આપ એક ઉદ્ધારક પુરૂષ હતા—

જો આપ આ વર્તમાન ૨૦ મા સૈકામાં [illegible] તો [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ન રહેત! આપ [illegible] છો, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તો આપ [illegible] [illegible] [illegible] છો [illegible] આપના [illegible] [illegible] [illegible] છું તેથી આ [illegible] [illegible] આપને સમર્પું છું—

ચરણસેવક,

બેચર.

જૈન સાહિત્યમાં વિકાર થવાથી થયેલી હાની.*

વસ્તુની મૂળ સ્થિતિ સમજ્યા સિવાય તેની વિકારવાળી સ્થિતિને સમજવાં કે સમજાવવાં વિશેષ આકરૂં પડે છે—જેને પોતાની પૂર્વ સ્થિતિની તાજી સ્મૃતિ હોય, તે જ મનુષ્ય (પોતાની) વર્તમાન સ્થિતિમાં થયેલો ફેરફાર સમજી શકે છે. શારીરિક વિકારને સમજવા માટે પ્રથમ પૂર્ણ નીરોગ સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાની જરૂર પડે છે. વૈરૂપ્યની બિભીષિકામાંથી ઉગરવા માટે સૌન્દર્યના સાગરને વિશેષ અવગાહવો પડે છે. તેમ સાહિત્યની વિરૂપ સ્થિતિની સમજૂતી આપવાં પહેલાં તેની વિશુદ્ધ સ્થિતિને જરા સમજાવવી આવશ્યક છે.

---

* આ ભાષણ ગત જાન્યુઆરી માસની ૨૧ મી તારિખે શ્રિયુત મોતીચંદભાઇ ગિરધરલાલના પ્રમુખપણા નીચે આપએલું હતું અને તેની સભાએ જના વરતાવાળા પ્રચારક સભાના સેક્રેટરીએ કરી હતી:—લેખક.

કાર કે વિશુદ્ધિ અત્યાવશ્યક છે તેવો વિશેષ સંબંધ આ-
ના વિવિધ શોભાવિધાનોમાં આવે. ડૉ. જોન્સનની
મૂળ ઉત્પાદિકા તેના મૂળગ્રંથ, તેના મૂળ કર્તા (શે-
ક્સ્પિયર [illegible]) અને તેના મૂળ લેખક ([illegible]
[illegible]) ઈશ્વર આવશ્યક છે. ડૉ.
જોન્સને પૂર્ણપણે સમજવા માટે આપ્યું છે. વળી મહા-
પુરુષોનો ઇતિહાસ, તેમના સમયની સ્થિતિ અને તેમની
સ્વતંત્રતાને વિચારવી પડે છે. આધુનિક સમયમાંથી
દરેક હાલ લેખકોના મનનો ભાવ હોય, અકૃત્રિમ
હોતાં કથાતા હોય અને અપરિચિત હોતાં હોય તે
માટે. એ દરેક માટે આવો વિશેષ સંબંધ નથી. એ વાત
[illegible] છે કે તેમાં [illegible] [illegible]
નું તત્ત્વ જોઈએ હોય તેની સાથે [illegible] કાંઈ હેતુ હું
નથી તો પણ હું [illegible] છે તે પ્રમાણે શાસ્ત્રોની [illegible]
[illegible] પણ જોઈએ તો [illegible] [illegible]
કરે છે કે, જેમ જે [illegible] આપે તેમના [illegible]
[illegible] છે. ત્યારે તેમાં પૂર્વકાળની સ્થિતિ અને ના-

* [illegible] છે. એવી વસ્તુ [illegible] હોય છે, આપણા જ [illegible]
[illegible] મનનો છે [illegible] આપણી પેઠે અને [illegible]
[illegible] પુરુષો સાથે જ [illegible] છે પરંતુ વર્તમાનને, નવી [illegible]
[illegible] તેના સમયની પરિસ્થિતિ, તેનો [illegible] [illegible],
તેના સમયના [illegible] અને તેઓની [illegible], તેના
[illegible] [illegible], [illegible] અને [illegible] તેના [illegible]
[illegible] [illegible], [illegible], [illegible],

આજનો યુગ પોતાના પૂજ્ય પુરૂષના જીવનને જોવા વા સાંભળવાનું તો વીસરતા નથી. તેના નામની જાતર લાખો રૂપિયાનો હોમ થાય છે, તેની સ્થાપના (મૂર્તિ) ને વાસ્તે કરોડો રૂપિયા અપાયા છે, અને તે કાર્ય વર્તમાનમાં પણ ચાલુ જ છે. એવા શ્રીવર્ધમાનને જૈન સમાજ વર્ષે જણાવવા કે ઓળખાવવા તે માટે પાછે મિજાજનાં વખાણ કરવા જેવી પુનરૂક્તિ માત્ર છે. જો કે જૈન સમાજ વર્ધમાન સાથે આટલો બધો પરિચય ધરાવે છે તો પણ હું એટલું હિંમત પૂર્વક જણાવી શકું છું કે વર્તમાન સદાનુ વર્ગ તે મહા-પુરૂષના અંતર્ગત જીવનથી કે વાસ્તવિક જીવનથી ઘણો દૂરનો પરિચય ધરાવે છે એમ હોવાથી જ વર્ધમાનની મૂર્તિ માટે અઢળક ધન ખર્ચનારા—શ્રીમંતો કે ઉપદેશકો (સાધુઓ) તેમનું યથાસ્થિત જીવન દોરવા કે દોરાવવા આ યુગમાં પણ અશક્ત રહ્યા છે. જેઓને ઘરથી પુરાણી કંતકથાઓ, મિશ્ર કથાઓ કે મોટી મોટી બડાઇની અત્યુ-ક્તિ વાળી વાતો સાંભળવાનો સ્વભાવ પડેલો છે અને જેઓને વડિલો તરફથી પણ તે સ્વભાવને જ પોષણ મળ્યે જાય છે તેઓ ભાગ્યે જ કોઈ પણ ઐતિહાસિક સત્ય—યથાર્થ સત્ય તરફ લક્ષ કરતા દેખાયા છે.

જૈન સમાજ વિશેષ કરીને વ્યાપારી સમાજ હોવાથી તેની નજર ધાર્મિક ઇતિહાસ તરફ ભાગ્યે જ વળે છે. વ્યાપાર અને નિર્વાહની પ્રવૃત્તિની તીવ્રતાને લીધે અને તેમાં વિશેષ સાવધાની રાખવાની જરૂર હોવાથી નિરવકાશ એવા વેપારીને સત્યગવેષણા માટે ઘણો જ ઓછો સમય મળે છે. અન્ય

વિદ્વાનોએ તે વિષે જે જણાવ્યું છે તેને નીચેના લખાણમાં જણાવું છું:—

" મહાવીરે ડિંડિમ નાદથી એવો મોક્ષનો સંદેશ હિંદમાં વિસ્તાર્યો કે, ધર્મ એ માત્ર સામાજિક રૂઢી નહિ પણ વાસ્તવિક સત્ય છે—મોક્ષ એ સાંપ્રદાયિક બાહ્ય ક્રિયા કાંડ પાળવાથી મળતો નથી પણ સત્ય ધર્મના સ્વરૂપમાં આશ્રય લેવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને ધર્મમાં મનુષ્ય અને મનુષ્ય વચ્ચેનો ભેદ સ્થાયી રહી શકતો નથી "—સાહિત્ય સમ્રાટ શ્રી૦ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર (મહાવીર જીવન વિસ્તાર પૃ૦ ૧૨)

" ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં આર્યાવર્તની સ્થિતિ આવી હતી:—ધર્મની યથાર્થ ભાવનાનો નાશ થઈ તેનું સ્થાન અર્થહીન આચાર-વિચારે લીધું હતું. ઉત્તમ સામાજીક અને નૈતિક નિયમો, દુષ્ટ જ્ઞાતિભેદથી અને બ્રાહ્મણો માટે ખાસ હક અને શૂદ્રો માટે ઘાતકી ધારાઓથી, વિકૃત થયા હતા. આવા જ્ઞાતિજન્ય વિશેષ અધિકારથી બ્રાહ્મણોની સ્થિતિ ઉલટી બગડવા પામી. આખા સમાજ તરીકે તેઓ એટલી હદે લોભી અને લાલચુ, અજ્ઞાન અને અભિમાની બની ગયા કે બ્રાહ્મણ સૂત્રકારોને પણ આ વસ્તુસ્થિતિની સખ્ત ભાષામાં ઝાટકણી કાઢવી પડી હતી. શૂદ્રો કે જેઓએ આર્યધર્મના છત્ર તળે આશ્રય લીધો હતો તેમને માટે ધાર્મિક શિક્ષણ અને વ્રતક્રિયાનો નિષેધ હતો. સામાજિક સન્માન તેમને માટે શક્ય નહોતું. જે સમાજમાં તેઓ વસતા હતા તેમના તરફથી તિરસ્કાર અને ધિક્કાર

વાથી તેઓ કાંઈક પરિવર્તન માટે આતુરતાથી રાહ જોતા
"-દત્ત મહાશય. (મહાવીર જીવન વિસ્તાર પૃ૦ ૯-૧૦

શ્રીઉત્તરાધ્યયન સૂત્રમાં આવેલા 'યજ્ઞીય' અને 'હરિકે
શીય' અધ્યયન, ઉપરની હકીકતનું સમર્થન કરે છે. તે અધ્યય
નમાં બ્રાહ્મણનાં લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે અને સાથે એ હકીક
સ્પષ્ટપણે જણાવી છે કે, બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂ
એ કોઇ પ્રકારની જાત નથી, પણ એ ઉપનામો મા
ક્રિયાજન્ય છે-(જુઓ-ઉત્તરા૦ ૨૫ મું અને ૧૨ મું અધ્યયન

વર્ધમાનની જીવન કથા અને તેમના સમયની પરિ
સ્થિતિ ઉપરથી આપણે તેમનું લક્ષ્ય કે ધ્યેય સહજમાં
સમજી શકીએ છીએ. નીચેના એકજ વાક્યમાં તેમ
સંપૂર્ણ ધ્યેય સમાઇ જાય છે આચારાંગ સૂત્રમાં, વર્ધમા
નના સંદેશવાહી સુધર્માએ વર્ધમાનનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાં
જણાવ્યો છે:-

" सव्वे पाणा पियाउया, सुहसाया, दुक्खपडिकूल
अप्पियवहा, पियजीविणो, जीविउकामा " " सव्वे
जीवियं पियं "

અર્થાત્" બધા જીવો આયુષ્યને અને સુખને ચાહે છે. દુઃ
અને વધ (મરણ) સૌને અપ્રિય છે. સર્વે કોઈ પ્રિ
જીવી છે. અને જીવવાની વૃત્તિવાળા છે. " " જીવવું બ
ધાને વહાલું લાગે છે. " (આચારાંગ, મોરબી૦ પૃ. ૬૨

પરમયોગી વર્ધમાન સ્વભાવે દયાળુ ન હતા તેમ અદયાળુ પણ ન હતા. તેઓની દયા 'વિચરે ઉદય પ્રયોગ' ની જેવી હતી. તેઓ અત્યંત મિતભાષી (વાચંયમ) હતા. તેઓએ પોતાના ચારિત્ર્યમાં યથાખ્યાત માર્ગને જ અવલંબ્યો હતો—આપધર્મને નામે પણ પોતાની રક્ષા માટે તેમણે એક પણ બારી રાખી ન હતી. શરીર, વચન અને મન એ ત્રણે તેમના દાસ હતાં—જેમ એક યંત્રકાર, યંત્ર ઉપર પોતાની સત્તા ચલાવી શકે છે અને ઈચ્છાનુસાર યંત્રને ફેરવી શકે છે તેમ વર્ધમાને શરીર, વચન અને મન પાસે પોતાનું ધાર્યું જ કરાવ્યું હતું—તેઓ શરીરના કોઈ ભાગમાં ખંજવાળ આવે તો ખંજવાળતા પણ નહીં. શરીર ઉપરના મેલને પણ દૂર કરવાની વૃત્તિ રાખતા નહીં. આંખો બને તેટલી નિર્નિમેષ રાખતા અને સંપૂર્ણ નગ્નભાવ ધારણ કરી તેઓએ લોકલજ્જા જીતવાનો ઉગ્ર પ્રયત્ન સેવ્યો હતો. આ દશાને પહોંચવા માટે તેઓ આરણ્યક થયા હતા અને ઘણા લાંબા સમય સુધી તેઓએ આકરામાં આકરી ટાઢ, તાપ, ભૂખ અને તૃષા સહ્યા કરી હતી. તેઓએ દીક્ષિત થતાં જ લોકપ્રવાહનું અનુસરણ છોડયું હતું અને પોતાના અનુયાયિઓને જણાવ્યું હતું કે, ણો લોગસ્સેસણં ચરં એટલે લોકૈષણાને–લોકવાદને—અનુસરશો નહીં—દુનિઆની દેખાદેખી કરશો નહીં (આચા૦ મોર૦ પૃ. ૮૪)

દીર્ઘતપસ્વી વર્ધમાન અને બુદ્ધ બન્ને સમસામયિક મહાત્માઓ હતા, બન્ને નિર્વાણવાદી મહાપુરૂષો

હતા અને તે બન્નેનું લક્ષ્ય એક જ હતું; પરંતુ લક્ષ્ય સાધવાની તે બન્નેની પ્રવૃત્તિ તદ્દન જુદી જુદી હતી–બુદ્ધ મધ્યમ માર્ગના ઉપાસક હતા, વર્ધમાન તીવ્ર માર્ગના હિમાયતી હતા. બુદ્ધે પોતાની માર્ગ વ્યવસ્થામાં લોક-સેવને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું હતું, વર્ધમાને લોકનો સંસર્ગ સુદ્ધાં છોડ્યો હતો. વર્ધમાન રહેણી કહેણીમાં એક જ હતા. તેમને એવો આગ્રહ હતો જ નહીં કે, 'હું કહું તે જ ખરું અને બીજાનું કહેવું ખોટું' તેઓ આ વાતને ખાસ માનતા હતા કે, એક જ લક્ષ્યને સાધવાના અનેક સાધનો સંભવી શકે છે. એવાં સાધનભેદમાં વિરોધનો ભય પણ હોતો નથી. તેમના સમયમાં તેમનો અનુયાયી વર્ગ મોટો હતો, પણ તે બધાના માર્ગો જુદા જુદા હતા. કોઈ મુમુક્ષુ નિરાહારી રહેતો, કોઈ ભોજન પણ કરતો, કોઈ સર્વથા નગ્ન ભાવે રહેતો. કોઈ સવસ્ત્ર પણ રહેતો, કોઈ સ્વચ્છંદી હતો. કોઈ વિનયી હતો અને કોઈ ધ્યાની હતો. એમ આત્માને સ્વચ્છ કરવાના માર્ગો અનેક હતા, પણ લક્ષ્ય બધાનું એક જ (આત્મસ્વચ્છતા) હતું. પ્રતિ વ્યક્તિની શરીરની, વચનની અને મનની સ્થિતિ ભિન્નભિન્ન હોવાથી તો કોઈ પોતાને અનુકૂળ અને પ્રકૃતિસ્વભાવના માર્ગને અવલંબવું આચરવું પડે. કોઈની એક હઠ મના ન હતી, એથી તો કોઈને આજ પ્રકારે વર્તવું પડે. મુમુક્ષુઓ જેમ જેમ વિવેક કેળવતા જતા તેમ તેમ ભિન્નભિન્ન ઉગ્ર સાધનને અવલંબતા. કોઈ ઉપર કોઈ જાતનું અમર્યાદિત દબાણ ન હતું. તેમના અનુયાયી

ધર્મનો આ પ્રઘોષ હતો કે, " ધમ્મો મંગલમુક્કિટ્ઠં અહિંસા સંજમો તવો " અર્થાત્ અહિંસા, સંયમ અને તપરૂપ ધર્મ ઉત્કૃષ્ટ મંગળ છે. " (દશવૈકાલિક-પ્રારંભ) આ પ્રઘોષમાં ક્યાંય એકદેશીયતાનો ગંધ પણ નથી. આટલા ઉપરથી વર્ધમાનની જીવન દશા, તેમના સમયની પરિસ્થિતિ અને તેમનું ધ્યેય એ બધું આપણા સમજવામાં આવી શકે તેમ છે. હવે આપણે એમનું શાસ્ત્રસાહિત્ય, તેની મૂળ સ્થિતિ અને વર્તમાનમાં જણાતી વિકૃત સ્થિતિ સંબંધે વિચારવું ઘટે છે. અહીં આ વિષે વિશેષ ચર્ચામાં ઉતરતાં પહેલાં મારે મૂળ સ્થિતિ અને વિકૃત સ્થિતિના સંબંધમાં આ પ્રમાણે ખુલાસો કરવાનો છેઃ—જે મહાપુરુષ, માર્ગના પ્રેરક છે, તેમનું લક્ષ્ય અને સાધનો જેમાં યથાસ્થિત રીતે અનાગ્રહિપણે જોડવામાં આવ્યાં હોય તે રચના શૈલી મૂળ સ્થિતિની છે અને જે રચના [illegible] લક્ષ્ય તરફ દુર્લક્ષ્ય કરી માત્ર સાધનોની [illegible] જણાતો હોય તે, વિકૃત સ્થિતિની છે. આ [illegible] થતાં સુધી મારે આ લક્ષણ વાચકોએ [illegible] રાખવાનું છે. હવે હું વર્ધમાનના સમયની [illegible] તરફ આપ સૌનું ધ્યાન ખેંચું છું—

આજથી ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં [illegible] હયાત હતા, ત્યારે આજની જેમ [illegible] સાધનો ન હતાં. જો કે લખવાની [illegible] પરંતુ તેનો ઉપયોગ વિશેષે [illegible] ચાલુ હતો. મુમુક્ષુ શ્રમણ [illegible] ([illegible]) અને

વિષે મેં એક ખાસ જુદો નિબંધ લખ્યો છે, તેનો કેટલોક ખાસ ઉપયોગી ભાગ નીચે ટિપ્પણમાં આપું છું.* હજુ એ વિષે મારો પ્રયાસ ચાલુ છે. અને સમય આવ્યે તે પ્રયાસનું પરિણામ 'જિનશ્રુત'ના નામે પણ પ્રકટ થશે.

જૈન દર્શન નિત્યાનિત્યવસ્તુવાદનું સમર્થન કરે છે, તેની દૃષ્ટિએ વસ્તુનું મૂળ કાયમ રહે છે અને તે મૂળના પરિસ્થિતિ પ્રમાણે અનેક ઘાટો બદલાયા કરે છે. એ પરિવર્તન વ્યવહારૂ છે અને ઉપયોગી પણ છે. કિંતુ 'આકાશ મૂર્તરૂપ ધારણ કરે અને જડ ચેતન રુપે પરિણમે, એવા સર્વથા મિથ્યાવાદનો જૈન દર્શન પ્રબલ વિરોધ કરે છે, એનું કારણ એ છે કે એ સિદ્ધાંતમાં મૂળ પદાર્થ સ્વરુપથી

---

* જે અંગ સહિત્ય અત્યારે વિદ્યમાન છે તે અનેક પરિવર્તનો પામતું પામતું કઈ કઈ સ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ આપણી પાસે આવેલું છે, તે બાબત નીચેની હકિકત ઉપરથી જાણી શકાશેઃ

પરમ શ્રમણ શ્રીમહાવીરનું વર્તન જ એક મહોપદેશકની ગરજ સારે તેવું હોવાથી અને તેમના તથા તેમના શ્રમણોના આચાર એટલા બધા નિરતિચારપણ હતા કે જેથી આત્મ-નિષ્ઠ એવા તેમનામાંના કોઈને, ગુરુ તરફથી પ્રાપ્ત થએલા આત્મજ્ઞાનના સંક્ષિપ્ત પરંતુ ગંભીર ઉપદેશાત્મક વાક્ય-સમૂહોને લિપિબદ્ધ કરવાની જરા પણ જરૂર હતી નહીં. એટલે તેઓ તે ઉપદેશાત્મક વાક્ય-સમૂહોને પોતાની આત્મજાગૃતિ માટે જેવાને તેવા કંઠસ્થ રાખતા હતા. અને એ ઉપદેશો બહુ જ ટુંકાં વાક્યોમાં સમાએલા હોવાથી તે સૂત્ર એવા નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને એ જ કારણથી અત્યારે ઉપલબ્ધ થતા તે સૂત્રોના વિશાલ વિસ્તારનું પણ સૂત્ર એવું જ નામ પ્રસિદ્ધ થઈ રહ્યું છે. અર્થાત્ જે સૂત્ર શબ્દ, તે ગણધર મહાઋષિઓના સમયે પોતાની ('સૂચનાત્ સૂત્રમ્' વાળી) ખરી વ્યુત્પત્તિને ચરિતાર્થ કરતો હતો, તે જ સૂત્ર શબ્દ, અત્યારે પોતાની તે વ્યુત્પત્તિને કોરે મૂકી

[illegible]

[illegible]

[illegible]

" [illegible]
[illegible] । "

[illegible]

" [illegible]
[illegible] "

[illegible]

જ ભ્રષ્ટ થતા જાય છે. આ ઉપરથી આપણે એમ જાણી શકીએ છીએ કે, મૂળ પદાર્થને કાયમ રાખી, સંયોગાનુસાર તેનું પરિવર્તન જૈનદર્શનને સંમત છે પણ મૂળ પદાર્થનો સ્વરૂપભ્રંશ તો સર્વથા અસહ્ય અને અનિષ્ટ છે. જૈનદર્શનનો આ સિદ્ધાંત તત્ત્વવાદ તેમ આચારવાદમાં સર્વવ્યાપી હોવાથી તેનું બીજું નામ 'અનેકાંત દર્શન' પડયું છે. તેનો આ સિદ્ધાંત પ્રકૃતિના બંધારણને અનુસરતો છે. પ્રકૃતિની એવી રચના છે કે, સંયોગવશે વજ્ર જેવો ઘનમાં ઘન અને ગુરુતમ પદાર્થ પણ નરમ ઘેંશ જેવો થઈ જાય છે અને નરમ જળ જેવો પ્રવાહી પદાર્થ વજ્ર જેવો ઘન અને કઠોર બને છે.—આ હકીકત વ્યવહારુ છે, અનુભવ પ્રતીત છે અને પ્રયોગશાળા જોનારને પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ છે તો પછી વર્ધમાનના શ્રમણના ઉપદેશો, આચારો, વિચારો, કે તત્ત્વવાદ પરિવર્તિત થાય એમાં કાંઈ નવાઈ જેવું નથી.

આગમના પાઠોને અનુક્રમે પોતાની બુદ્ધિથી સાંકળી પુસ્તકારૂઢ કર્યાં. ત્યારે જે ને મૂળમાં સ્થે. ગણધરોના ગુંથેલાં હોવા છતાં દેવર્ધિ ગણિએ તેનું પુનઃ સંકલન કરેલું હોવાથી તે બધા આગમોના કર્તા શ્રી દેવર્ધિગણિ ક્ષમાશ્રમણ જ કહેવાય છે."

ઉપરની હકીકતથી સમજી શકાશે કે અનુયાયીઓએ ગુંથેલાં સૂત્રો (અંગો) ઉપર કેવા કેવા યુગો પસાર થયા છે. જે સાહિત્ય ઉપર કુદરત તરફથી જ આવો જાતનો પ્રકોપ થાય તે સાહિત્ય, પરંપરામાં એક સરખું જ ઉતરી આવે, એ વાત મારી કલ્પનામાં તો બંધ બેસતી નથી આવતી. કિંતુ જે અંગ સાહિત્ય અત્યારે વિદ્યમાન છે તે દુકાળોના બીજા પ્રહારોને વીંધે—રાગ, રતિ, સ્પર્ધા અને સ્વચ્છંદના અસહ્ય જખમોથી જખમાએલી સ્થિતિમાં આપણી પાસે હયાતી ધરાવે છે

વર્તમાન સમયે વર્ધમાનની જેવાં શરીરો, વૃત્તિઓ, ઘરો, વેશો કે મનુષ્યો, એમાંનું કશું સ્થિર-રહ્યું નથી, તેમ પરંપરાએ એકાકારે ચાલતું આવ્યું એટલું જ નહિ પણ તેમાં એટલો બધો ફેરફાર થઈ ગયો છે કે, વર્ધમાનના સમયનો કોઈ ક્ષત્રિયકુંડનો રહેનાર આજે આવીને પોતાનું ગામ જુએ તો તે તુરત તો ન સમજી શકે કે, તે આ જ ક્ષત્રિયકુંડ છે જેમાં [illegible] રહેતો હતો. સ્વાભાવિકતાની પેઠે આ પરિવર્તનક્રમ અનિવાર્ય છે તેટલો જ ઉપયોગી છે. આ પરિવર્તનની શરૂ ન કોને તો આપણી જેવા નિત્યની રુચિ મનુષ્યોને આ સમસ્યામાં ગમ્યું કે કેમ આ પ્રશ્ન છે

આ સ્થળે વાચકો મને જરૂર પૂછશે કે, જો આ પરિવર્તનક્રમ વસ્તુમાત્રને સર્વદા લાગુ પડે છે તો વ્યક્તિત્વને પણ લાગુ પડે તેમાં તેનો વિકાસ શાનો ? બની ને ફિકરથી હતી ગયની ?

[illegible]

પ્રકાર હોનારના શરીરમાં જે વિકાસ આવે છે, શરીર કુળી વધે છે વા શરીર ઉપર જે સોજા ચઢે છે તેનું નામ શારીરિક વિકાર કહેવાય છે—એ વિકાસ અને વિકાર બન્ને પરિવર્તનની દૃષ્ટિએ તો સરખા છે પણ તેમાંનું એક, આપણને વિશેષ ઇષ્ટ છે અને બીજું, તદ્દન અનિષ્ટ છે. તેજ પ્રકારે જે સાહિત્યની રચના શૈલીને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે ફેરવવામાં આવતી હોય વા અપૂર્ણ રચના શૈલીને સમય અને સંયોગાનુસારે વધારી ઘટાડી પુષ્ટ બનાવવામાં આવતી હોય તે પરિવર્તન સાહિત્યવિકાસની કોટિનું છે, પરંતુ જે રચના શૈલીને સ્વચ્છંદ દુરાગ્રહ, મૂઢતા કે લોકેષણા વિગેરે અપધ્યના-કુપથ્યના-સંસર્ગથી શીધી કરવામાં આવી હોય, શોષિત કરવામાં આવી હોય અને ઢાલની પેઠે ફુલાવી દેવામાં આવી હોય તે પરિવર્તનને ' સાહિત્ય-વિકાર ' ની સંજ્ઞા બરાબર ઘટતી આવે છે. આ બે પરિવર્તનમાં પ્રથમનું આપણું હિતકર અને કલ્યાણકર છે, બીજું આપણું અહિતકર અને અમંગળકર છે.

કોઇ દેશ, સમાજ કે ધર્મ જો પ્રગતિ કે પ્રચાર પામ્યો હોય તે પ્રથમ પરિવર્તનથી જ અને કોઈ દેશ, સમાજ કે ધર્મ જો અધઃપાત કે હ્રાસ પામ્યો હોય તો આ બીજા પરિવર્તનથી જ. વર્તમાન ભારત, એની પ્રજા અને તેનો ધર્મ જે અપદશા અનુભવે છે તે સઘળો આભાર એ બીજા પરિવર્તનનો જ છે. કોઇ પણ ધર્મ કલહને પોષતો નથી, પ્રજાના વિકાસને અટકાવતો નથી, પ્રજાનાં વિકાસકર વ્યવહારૂ બંધારણોમાં હસ્તક્ષેપ કરતો નથી છતાં

છે. જો કે નિર્ભેળ સત્ય પિશાચ જેવું બીહામણું લાગે છે. તો પણ પરમ શાંતિ તો તેમાં જ રહેલી છે. વિકાસની પરાકાષ્ઠાએ પહોંચનાર મનુષ્યમાત્રે જે કે તે કે તેનો જ ખોળો ગોખવાનો છે. એ અનિર્વચનીય અને અગેય હોવાથી કોઈથી નિર્ભેળ રીતે કહેવાયું નથી, ગવાયું નથી પણ ગોખ્યું છે બધાએ. વર્તમાનમાં એને કોઈ કહી શકે તેમ નથી, ભવિષ્યમાં પણ તે કહેવાય તેવું નથી. મનુષ્ય જન્મથી જ કૃત્રિમ સત્યોનો સંસર્ગી છે તેથી એની પાસે નિર્ભેળ સત્યનો સીધો ઉપદેશ શી રીતે દેવાય ? એ જ એક કારણથી માનવની અવનતિની આશંકાથી—આજ અનંતકાળથી તે, ગુપ્ત જ રહ્યું છે અને હવે પછી પણ તે હમેશાને માટે ગુપ્ત રહેવાનું છે. પરંતુ તે જ સર્વનું ધ્યેય અને અંતિમ લક્ષ્ય હોવાથી સર્વ કોઈ જાણ્યા અજાણ્યા તેની જ ઉપાસના કરી રહ્યા છે—સાંસારિક વ્યવહારમાં નિપુણતા મેળવવા માટે જેમ શરૂઆતમાં કૃત્રિમ સાધનોનો અને કૃત્રિમ વ્યવહારોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તેમ એ પરમ સત્યને મેળવવા માટે પણ કૃત્રિમ સત્ય અને કલ્પિત વ્યવહારોની યોજના કરાએલી છે. એ કલ્પિત સત્યો વા સભ્યસત્યો અને કલ્પિત વ્યવહારોને હું કંઈ પરિવર્તનની દૃષ્ટિમાં મુકું છું—એ કૃત્રિમ સત્યો અને વ્યવહારોમાં સમયને અનુસારે, સમાજને અનુસારે અને પરિસ્થિતિને અનુસારે અનેક પરિવર્તનો થઈ ચૂક્યાં છે, થયાં કરે છે, અને થયાં કરશે. પરંતુ જ્યારે તે પરિવર્તનોની સમજમાં ઉપદેશકો કે ઉપાસકો ભૂલ કરે છે, આગ્રહ કરે છે, લોકરૂમી ચલાવે છે અને પોતાનો સિક્કો જમા

સ્થાપિત કરવા સાથે તમાકુની દેવપ્રિયતા પણ વધવા લાગ્યો. તેના પરિણામમાં તેનો શોખ તો નાબુદ થયો પણ તમાકુને કાલવામાં અગત્યતા જણાઈ. તમાકુને ચિંધનાર વૈદે જ જણાવ્યું કે હવે તમારે તમાકુ ખાવાની જરૂર નથી, કિંતુ પૌષ્ટિક દ્રવ્ય-મલાઈ વિગેરેને-ખાવાની અગત્ય છે. આ તમાકુના બહાને તે કાંઇ રૂચ્યું નહીં, તેને મન તો તમાકુ એ જ મલાઈ અને માવો દેખાયો. છેવટ તમાકુ તરફ ઘૃણા કરનાર તે મનુષ્ય તમાકુનો એટલો બધો ઉપાસક થયો કે જ્યારે જુઓ ત્યારે તેના મુખકમળમાં તમાકુ લક્ષ્મી વિરાજ્યાં જ હોય, તેનાં હાથનાં તળીયાં ચુના સાથે તમાકુને ચોળી ચોળીને કઠણાં થયાં, તેના ઘરની ભીંતો તમાકુના રસથી રંગાઈ ગઈ અને છેવટે તે બાઈએ દુઃખોમાં લ્હાય આણી દેહ છોડ્યો પણ તમાકુ તો છોડી જ નહી. એ જ રીતે કેટલાંક ઇષ્ટ પરિવર્તનો પણ તે તમાકુની જેવાં જ છે, જો કોઇને પરમ સત્ય સાથે સખીપણું કરવા માટે શરૂઆતમાં તે પરિવર્તનોનો આશ્રય લેવો પડે જ-પડે છે, તેનો આશ્રય લીધા વિના આપણો આત્મવિકાસ થઇ શકતો નથી. વ્યવહારમાં પણ અનુભવાય છે કે, કોઇ કળામાં પારંગત થવા માટે શરૂઆતમાં કલ્પિત, બનાવટી વા ખોટાં જેવાં સાધનોનો સહવાસ રાખવો પડે છે-આપણાં બચ્ચાં ઢીંગલા પોતીયાની રમતથી ગૃહ વ્યવહાર અને કુટુંબ સંબંધ શીખે છે વાંચનમાળામાં આવતી કલ્પિત (ચકલા ચકલીની) વાતોથી આપણું જીવન ઘડાય છે અને એક અદ્વિતીય વિભૂતિ થવા

પણ જ્યારે આપણે કુદરતની સામે થઇ અંધશ્રદ્ધાળુ બની બેસીએ છીએ ત્યારે નહિ ફેરવેલાં પાનની પેઠે આપણામાં સડો વધ્યા કરે છે, નહિ ફેરવેલા ઘોડાની પેઠે આપણી ગતિ રોકાઇ જાય છે, અને ઉથલ નહિં ફેરવેલી રોટલીની પેઠે આપણો નાશ (દાઝ) થવો પણ શરૂ થાય છે—

એ રીતે થતાં થતાં પરિણામમાં આપણે 'બાપ તેવા બેટાની' કહેવતને ખોટી પાડીને એ પુરાતન શ્રીવર્ધમાન જેવા વડિલોને પણ આચારે અને વિચારે આપણી જેવા માનીએ છીએ-એ શું ઓછો અવિવેક છે, ઓછું દુસ્થિતિ છે?

સાધારણ લોકહિત તરફ લક્ષ ન કરતા માત્ર સ્વ- સ્વાર્થી અને લોલુપ બનેલા બ્રાહ્મણોએ વૈદિક પ્રાચીન ધર્મે અનેક ગોટાળા કરી અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પરિવર્તં.. વૈદિક પદ્ધતિમા પરિવર્તન ન કરી, વર્તમાન વૈદિક ધર્મને આપણા વર્ધમાન અને બુદ્ધને સમયે એવો બીભત્સ બનાવ્યો હતો કે, જાણે લોકવિકાસના સંહાર માટે કોઇ પિશાચ ન આવ્યો હોય!! તે સમયે "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि" "सर्वं वदेद् नान्यत्" ઇત્યાદિ મંત્રોને ઉપદેશના વૈદિક- ધર્મ પાલક અને નરકધને પણ ધર્મ સ્વીકારી હતો. "आत्मवत् सर्वभूतेषु" ના સિદ્ધાંતને દાટવાના વૈ- દિકમતે જાણે પ્રયાણ બિચાર, બીજાઓ મનુષ્ય જ ન હોય તેમ બધા હકો બ્રાહ્મણોને લોપી બીજાઓને કેવી વંચિત રાખ્યા હતા અને "सर्वं वदेद् नान्यत्" ના નિયમ ઉપર ... વૈદિક કાઇને તે મનુષ્ય

માટે આપણે બનાવટી પૃથ્વીના ગોળા તરફ તાકયા કરવું પડે છે. બનાવટી નદીઓ, બનાવટી સમુદ્રો, બનાવટી પહાડો અને બનાવટી નગરો વિગેરે તરફ સાવધાનતાપૂર્વક જોયાં કરવું પડે છે. એવાં અનેક ઉદાહરણો સ્પષ્ટ પ્રતીત છે. પરંતુ જ્યારે આપણે પરિપકવ વયના થઇએ છીએ ત્યારે એવાં અર્થક્રિયાશૂન્ય ઢિંગલા પોતિયાને અડતા પણ નથી, ચિત્તવૃત્તિ કેળવાયા પછી કલ્પિત વાતો કરતાં વ્યવહારુ વાતો વિશેષ લાભ કરે છે અને ભૂગોળિક પંડિત કાંઈ નિરંતર જ પોતાના ગજવામાં નકશાઓનો થોકડો રાખી મુકતા નથી. જો આપણે બાલ્યાવસ્થામાંથી પરિપકવ થતા સુધી ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાંઇ ફેરફાર ન કરીએ અને બાલકની ઢિંગલા પોતીયાની રમતને જ યુક્ત શ્રદ્ધાપૂર્વક વળગી રહીએ તો તેમ ચાલે ખરું ? આટલા વિશાળ સંસારમાં એવો એક પણ મનુષ્ય દેખાય છે જે પોતાની બાલકતાને જ પૂર્ણપણે જાળવી રહ્યો હોય ? હું તો માનું છું કે આપણી પ્રત્યેક ક્રિયાઓને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે આપણે ફેરવ્યા કરીએ તો જ આપણો વિકાસ આગળ વધી શકે છે—આ ક્રિયાઓમાં ફેરફાર કરવો એમાં કાંઈ અપરાધ નહિ, કોઈનું આપણે અપમાન કરતા નથી. ઉલટું તે વડિલોના લક્ષ સુધી પહોંચવા માટે જ જેમ આપણે [illegible] [illegible] કરીએ છીએ તેમ આપણી [illegible] [illegible] એની [illegible] કરવી આવશ્યક છે [illegible] [illegible] એવા અર્થ છે કે જેમાં કુદરત જ આપણને [illegible]

પણ જ્યારે આપણે કુદરતની સામે થઇ અંધશ્રદ્ધાળુ બની બેસીએ છીએ ત્યારે નહિ ફેરવેલાં પાનની પેઠે આપણામાં સડો વધ્યા કરે છે, નહિ ફેરવેલા ઘોડાની પેઠે આપણી ગતિ રોકાઇ જાય છે, અને છેવટ નહિ ફેરવેલી રોટલીની પેઠે આપણો નાશ (દાહ) થવો પણ શરૂ થાય છે—

એ રીતે થતાં થતાં પરિણામમાં આપણે 'બાપ તેવા બેટાની' કહેવતને ખોટી પાડીને એ પુરાતન શ્રીવર્ધમાન જેવા વડિલોને પણ આચારે અને વિચારે આપણી જેવા માનીએ છીએ–એ શું ઓછો અવિવેક છે, ઓછી દૃષ્ટિનિ છે?

સાધારણ લોકહિત તરફ લક્ષ્ય ન કરતાં માત્ર હુંપદી સ્વાર્થી અને લોલુપ બનેલા બ્રાહ્મણોએ વૈદિક પ્રાચીન સત્યોમાં અનેક ગોટાળા કરી અને પરિસ્થિતિ પ્રમાણે પરિવર્તનીય વૈદિક પદ્ધતિમાં પરિવર્તન ન કરી, વર્તમાન વૈદિક ધર્મને આપણા વર્ધમાન અને બુદ્ધને સમયે એવો બીહામણો બનાવ્યો હતો કે, જાણે લોકવિકાસના સંહાર માટે કોઈ પિશાચ ન આવ્યો હોય !!! તે સમયે "मा हिंस्यात् सर्वभूतानि" "सत्यं वदेद् नानृतम्" ઇત્યાદિ સત્યોને ઉપદેશતા વૈદિકધર્મે પશુવધ અને નરવધને પણ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો. "आत्मवत् सर्वभूतेषु" ના સિદ્ધાંતને ઉદ્ઘોષતા વૈદિકમતે જાણે બ્રાહ્મણ સિવાય, બીજાઓ મનુષ્ય જ ન હોય તેમ બધા હકો બ્રાહ્મણોને સોંપી બીજાઓને તેથી વંચિત રાખ્યા હતા અને "सत्यं वदेद् नानृतम्" ના નિયમ ઉપર રચાએલા વૈદિક દર્શને તે સમયના "..."

રની સંમતિ છે. તો ઈશ્વરનું નામ લેવાનો—પરમેશ-
પ્રશ્નો—પણ અધિકાર નથી. સ્ત્રિયો અને
એવો પણ આગ્રહથી કહ્યા છે-ધર્મના વિધિવિધા-
નમાં તેઓનો અધિકાર અને સંસ્કારાદિ નથી, તેઓએ
ગણી રહીને તેમ જ રહેવાનું છે, વેદોને અડવાને તેઓ
હકદાર નથી-અને જ ઈશ્વરના ગુણે. તેથી વેદોના વાક્ય
ઈએ. અને રહીએ તે જ એ લોકો અધિકારવાનું
છે—તે કેવળ સાંભળવાનું છે. હું વધારે શું લખું?
જેમ વર્તમાનમાં [illegible], સ્વામીજી દયાનંદ જેવી કહ્યું
વાપરે છે દેશીય [illegible] ને સમજુ પુરુષોએ વાપરી
[illegible] હું ન કહેતો હોઉં તો અહીં માનવા પ્રમાણે એમ
કે [illegible] વિચાર તરફ જ રહે [illegible] કરી અને
[illegible] કેવળ [illegible] અને વૈદિક [illegible] તેઓ
[illegible] વૈદિક [illegible] જે [illegible] એવું જણાવ્યું
[illegible] અને જે વિવિધ [illegible] વાસ્તવિક
[illegible] તેનું [illegible] કરી [illegible]
અને ફેરે તે વૈદિક [illegible] થયું છે.
[illegible] પ્રમાણે તેને [illegible]
[illegible] છે. એ ધર્મ [illegible]
[illegible] કહેવાનું છે કે, [illegible] કારણ છે?
[illegible] ધર્મમાં [illegible] અને
[illegible] છે. જે [illegible] છે તે પણ

સમાજના પગમાં બેડીઓ પહેરાવી હતી, સાથળને ડાંભ્યો હતો અને હાથોને જકડયા હતા, તેથી જ તે સમયનુ સમાજનું મુખ પોષણવિહીન થવાથી કૃશ બન્યું હતું અને વિનાશની અણી ઉપર આવી-તેની રાહ જોઈ રહ્યું હતું. આ રીતે 'पादे कुठारः' કરીને તે ડાહ્યામાં ડાહ્યા બ્રાહ્મણ ગુરૂઓએ પણ એવી ભયંકર ભૂલ કરી હતી કે, જેને પરિણામે વર્તમાન ભારત, અજ્ઞાનના ચીકણા કીચડમાં ખુંચી ગયું છે અને પારતંત્ર્યની વિષમ યાતના સહી રહ્યું છે–તે ભલા બ્રાહ્મણોએ તે સમયના ભોળા સમાજને આમ ચિંધ્યું હતું કે-અમે કહીએ તે જ સાચું છે, અમારી વાતમાં કોઈને શક લાવવાનો કે પૂછપરછનો અધિકાર નથી, અમારો ફેંસલો તે ઈશ્વરી ફેંસલો છે, અમે ઈશ્વરના પ્રતિનિધિ છીએ-[1]શૂદ્રો (ઢેડો) તો નીચમાં નીચ હોવાથી તેઓને નગરમાં કે ગામમાં રહેવાનો હક નથી, જો તેઓ નિયત કરેલા સમય સિવાય ગામમાં કે નગરમાં આવે તો તેઓનો વધ કરવો એ રાજાની ફરજ છે, તેમ નહિ કરતો રાજા ગર્ભપાતના પાપનો ભાગી બને છે-[2]શૂદ્રોને ધરમા-

---

१. शूद्राद् ब्राह्मण्यां चण्डालः + + + कक्षे झल्लरीयुक्तः ... मध्यान्यपकृष्य बहिरपोहपति । ग्रामाद् बहिर्दूरे स्वजालीर्यैर्निवसेत् । मध्याह्नात् परं ग्रामे न विशत्ययम्, विशेचेद् राज्ञा वध्यः, अन्यथा भ्रूणहत्यामवाप्नोतिः-(वैखानसधर्मप्रश्न पृ. ४८)

२ ન્યાયી કહેવાતા રાજા રામચંદ્રે પોતાના બ્રાહ્મણ ગુરૂની આજ્ઞાથી માત્ર સંન્યાસી થવાના અપરાધને લીધે શૂદ્રક રાજાનો જીવ લીધો હતો-(જુઓ સીતાનાટક)

રની જંગલ છે.રી ઈશ્વરનું નામ લેવાનો—પરમેશ્વ-
રનો—પણ અધિકાર નથી. સ્ત્રિયો અને
શૂદ્રો પણ અમારાથી હલકા છે—ધર્મના વિધિવિધા-
નમાં તેઓનો ભાગદાર અમે સાંભળવાના નથી, તેઓએ
અમે કહીએ તેમ જ કરવાનું છે, વેદોને અડવાને તેઓ
હકદાર નથી—અમે જ ઈશ્વરના મુખે કહેવાથી વેદના વારસ
છીએ. અમે કહીએ તે જ તો તેઓએ સ્વીકારવાનું
છે—તો તેઓએ સાંભળવાનું છે. હું વધારે શું લખું !
જેમ વર્તમાનમાં જોઈએ, સ્વામીએ ઉપર જેટલી કટાક્ષ
વધારે છે તેટલીજ કટાક્ષ તે ફક્ત ગુરુએ જાણી
કરી હું ન જાણું કેમ તે મારી માન્યતા પ્રમાણે એમ
થવાનું કારણ આ છે—તે વૈદિક અમલદાર મજૂર ગુરુઓ-
એ માત્ર દિશાના વિકાસ હતું જ નહિ ધાર્મી હતી અને
ધર્મને, તેનો અમે કથન અનુભવો હતો—તેથી તેઓ
પરિસ્થિતિ, ઐતિહાસિક કે આધ્યાત્મિક; એ બધું જાણી શક
તા. વૈદિક સત્યમાં જે તેઓના અનુભવથી ઉતરી
આવ્યા હતા અને જે વિશિષ્ટ સ્વરૂપે ઐતિહાસિક રીતે
ઉપનિષદમાં હતાં તેનું તેઓ પ્રકાશન ન કરી શક્યા હતા
અને છેવટે તે વૈદિક સત્ય, એટલું બધું એવું થયું છે,
પરિણામમાં ઉપનિષદોના પ્રકાશથી તેને જુદી રીતે ચડ્યું.
આ જ દાખલો ઉપધર્મના છે. એ ધર્મ આજે ઉપ-
નિષદને નહિ સ્વીકારનાર છે તેને માટે એની ઠરાવ છે.!
કરી કરીને માટે એ જ કરવાનું છે કે, પરિસ્થિતિને અને
ઐતિહાસિકને જાણી ધર્મમાં અહિંસા કેટલા ઉંડા સ્થળ
છે અને કહેલ છે. જે સ્વરૂપે ઐતિહાસિક છે તે પણ

પરિસ્થિતિના વિરોધી પ્રવાહમાં વહતા હોવાથી કેટલાકોના આત્માને જકડવાને માટે દોરડાનું કામ સારે છે–હું જોઉં છઉં તેમ વર્તમાનમાં વાડ ચીભડાને ચોરે છે, ધારણ કરનાર ધર્મ તેના આશ્રિતને નીચે પટકે છે અને માતાપિતારૂપ ગુરુઓને પોતાનાં બચ્ચાંની હાયવોય, રોકકળ અને યાતનાઓ તરફ દૃષ્ટિપાત કરવાનો પણ અવકાશ મળતો નથી–તેઓ જીવંતજૈનો તરફ આંખ મીંચામણાં કરી પોતાની વંશ વૃદ્ધિની ચિંતા કરે છે, તેઓ નિર્જીવ થતા જૈનોની ઉપેક્ષા કરીને પેલા પાષાણના ઢગલાઓ માટે સરકાર–દરબારમાં ફરીઆદો મંડાવે છે, તેઓ નિર્ધન અને નિઃસત્ત્વ થતા જૈનો તરફ ધ્યાન ન આપી સુંદરમાં સુંદર છોડ અને તોરણના સમવસરણમાં બેસી તેનું જ સમર્થન કર્યા કરે છે, તેઓ નિરુદ્યમી થતા જૈનોની પરવા ન કરી મોટી મોટી યાત્રાઓના યજ્ઞમાં લાખોના હોમ કરાવે છે, સ્ત્રીઓને જેમ વાજાં વહાલાં છે તેમ તેઓને સામૈયાં ઘણાં પ્રિય લાગે છે, સ્ત્રીઓ જેમ ગીતઘેલી છે, તેમ તેઓ ગહુંલીઘેલા છે, સ્ત્રીઓને જેમ જમાઇ વહાલો લાગે છે તેમ તેઓને ચેલાઓ ઘણા પ્રિય લાગે છે. મારે અહીં આ સંબંધે કહેવાનું સ્થાન નથી, તેમ એ વિષે વિશેષ કહી મારા આત્માને કલુષિત કરવાની મારી વૃત્તિ નથી. ભલે મારી ભૂલ થતી હોય, તો પણ છેવટમાં એટલું તો જણાવવાનું રોકી શકાતું નથી કે, પૂજ્ય ગુરુઓ બદલાની નીતિને પણ સાચવી શકતા નથી અને તેમ કરતાં શું તેઓને અન્યાયાર્જિતભોજી ન કહેવાય? હું તો તેઓને પગે પડીને પ્રાર્થું છું કે, હવે તો તેઓએ કાં તો બદલાની

નીતિને અનુસરીને પોતાની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ, કાં તો પૂર્વમુનિઓની જેમ શ્રાવકોનો સંસર્ગ છોડી વનવાસી થવું જોઈએ. પરંતુ શ્રાવકોના હિતને બાને તેઓને હસતાં ખાતાંઓ ખોલી અને તેઓના પ્રત્યેક વ્યવહારમાં માથું મારી સરકારી પોલિસીની જેમ તેઓમાં ફાટફૂટ વધારી આ માટે હવે તેઓને વધારે ટીંગવવા જોઈએ.

આ તો પરિવર્તન, ઈષ્ટપરિવર્તન અને અનિષ્ટપરિવર્તનની સ્થિતિ દર્શાવતાં તેમાં વચ્ચે અસ્પષ્ટપણે તેનાં ઉદાહરણ પણ આવી ગયાં. પણ હવે અહીં એ જ વાતને વિશેષ સ્પષ્ટ કરીને બતાવવી છે અને તેમાં નામવાર જણાવવું છે કે, વર્તમાન જૈનધર્મમાં એવાં કયાં કયાં પરિવર્તનો થવા પામ્યાં છે જે ઈષ્ટપરિવર્તન અને અનિષ્ટ પરિવર્તનની કોટિમાં આવી શકે છે અને તે આખાં મૂળ જૈનધર્મની સાથે કેટલો સંબંધ ધરાવે છે તથા તેવાં પરિવર્તનો કયા કયા સમયથી ચાલુ થયાં છે:–મનુષ્ય વ્યક્તિ એટલી બધી અપૂર્ણ અને પરતંત્ર છે કે, પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં તેને નાયકની વ્યવસ્થા કરવી પડે છે–નાયક વિના વ્યવસ્થિત પ્રવૃત્તિ થઈ શકતી નથી–ઘરની, બહારની, લૌકિક કે પારલૌકિક–બધી પ્રવૃત્તિઓમાં મનાતી ફતેહનો આધાર નાયકની હાક ઉપર છે. હું પોતે પણ એવો છઉં કે, સમજવા છતાં નાયકની (ઘરનાં વડિલ માણસો વિગેરેની) હાક સિવાય પૂરું આરોગ્ય પણ મેળવી શકતો નથી–સમજું છઉં કે. આગમોના સૂત્રમાં સાફ આવે તો પણ ખંખવાનું નહિ, તેમ કરતાં—એક વેળાને જ્ઞાન

નિશ્ચય પ્રમાણથી સાચી નીકળી હતી, એમનું જીવન અને આચરણ સાદી એવા ઉચ્ચ પુરુષને મનુષ્ય માટે અનિર્વચનીય છે. એમના સમયમાં એમના મતને અનુસરનારા જે નિર્ગ્રંથો હતા, તેમાંના કેટલાક તો એમની વૃત્તિને મળતા હતા અને જે મુમુક્ષુઓ એમની વૃત્તિને પહોંચી શકવા સમર્થ ન હતા તેઓ માટે વર્ધમાનના કેટલાક અતિવાસિઓએ (પાર્શ્વાપત્ય કાળમાં-અનુયાયીઓએ) કેટલાંક અંકુશો બાંધ્યાં હતાં. હું ધારું છું ત્યાં સુધી તે નાના મોટા બધા નિર્ગ્રંથનું લક્ષ્ય પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્તિ હતું, જેને શ્રીવર્ધમાને અલ્પકાળમાં મેળવ્યું હતું તે લક્ષ્યને પહોંચી વળવા માટે તે સમયના સ્થવિરોએ જે નિયમો ઘડ્યા હતા, તેમાં શ્રીવર્ધમાનનો સહયોગ પણ વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ રહ્યો હોય તે. તે સ્વાભાવિક છે. કાળ અને કુદરતનો એવો નિયમ છે કે, કોઈ વસ્તુનું બંધારણ નિરંતર સિદ્ધવ સ્થિર રહી શકતું નથી. જો કે બંધારણ માત્ર દેહધારીને પાત્ર તો છે, તો પણ નિરંકુશને લીધે તે, પોતાના મૂળસ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થતું નથી. સ્થવિરોએ જે બંધારણો બાંધ્યાં હતાં, તે માત્ર નિર્ગ્રંથો માટે હતાં, અમુક (નિર્વિકારી, અને અલ્પવાદી) સ્વરૂપ નીચે પ્રમાણે છેઃ—

૧ કોઈ મુમુક્ષુએ જીવ જતાં સુધી કોઈ જીવને કોઈ પ્રકારનું દુઃખ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી નહિ, કરાવવી નહિ અને તેમાં સમ્મતિ પણ આપવી નહિ,

૨ કોઈ મુમુક્ષુએ જીવ જતાં સુધી જૂઠું બોલવું નહિ, બોલાવવું નહિ અને તેમાં અનુમતિ પણ આપવી નહિ.

રાખતા હતા તે પણ ત્યાગની દૃષ્ટિએ ગાઢીનું પાત્ર હોય તે વિશેષ ઠીક મનાતું હતું. નગ્ન રહેવામાં જ વિશેષ ત્યાગ સમાયો હતો. ઘણા ખરા સાધુઓ નગ્ન[1] રહેતા હતા. છતાં જેઓ લજ્જાને જીતી શકતા ન હતા તેઓ માત્ર એકજ વસ્ત્ર (કાછડી) ને ધારણ કરતા હતા. (યાદ રાખવું જોઈએ કે, તે સમયના આદર્શ ગૃહસ્થો પણ માત્ર[2] બે જ કપડાં (એક ખેસ અને બીજું પીતીયું) પહેરતા હતા. ગામ વચ્ચેનો નિવાસ અને લોકોનો વિશેષ સહવાસ સંયમને પ્રતિકૂળ મનાતો હતો. નવ વાડોને પાળવા તરફ વિશેષ લક્ષ અપાતું હતું (વર્તમાનમાં તો એવો કોઈ સાધુ ભાગ્યેજ હશે જે નવ વાડોને સાચવવા માટે લક્ષ કરતો હોય!!!) અને વિશેષ બોલવા કરતાં મુનિભાવની પ્રધાનતા શ્રેયરૂપ મનાતી હતી. તે મુમુક્ષુ સ્થવિરો પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓને જરા પણ ખાંડી થવા દેતા ન હતા અને એ પ્રતિજ્ઞાઓને પહોંચી વળવા કોઈ જાતના અપવાદોનો પણ આશ્રય લેતા ન હતા, શ્રીવર્ધમાન, એ જાતના સમર્થ મનુષ્યોમાંના એક વીર-નર હતા. તેઓએ જીવતાં સુધી એ પાંચે પ્રતિજ્ઞાઓને અણીશુદ્ધ રીતે અનુ-

---

૧. જુઓ સૂત્રકૃતાંગ સૂત્ર, ઉપસર્ગાધ્યયન ગાથા-૯-૧૦ (સમિતિ) પૃ. ૮૨.

૨ "नन्नत्थ एगेणं खोमजुयलेणं, अवसेसं वत्थविहिं पच्चक्खामि" અર્થાત્ આનંદ શ્રાવક ક્ષૌમયુગલ (સુતરનાં બે કપડાં) સિવાય વધારે વસ્ત્ર ન રાખવાનો નિયમ કરે છે.
જુઓ ઉપાસક દશાંગ સૂત્ર પૃ. ૨ (સમિતિ)

સુધારક—વાચકને મલામણ થઈ છઈ કે, તેઓએ આચારાંગ સૂત્ર (ગૂજરાતી ભાષાંતર) ને અથથી ઇતિ સુધી મનનપૂર્વક વાંચી જવું. ઉપર્યુક્ત આચારો, અત્યારે વિદ્યમાન આચારાંગ સૂત્રમાં પણ નોંધાએલા છે. મારૂં છઈ ત્યાં સુધી ત્યાગના પાબંદી આચાર્યોએ એ નોંધના મૂળ ભાગમાં બહુ ઓછો ફેરફાર થવા દીધો છે. અંગસૂત્રોમાં મેં સાધુઓના આચાર સંબંધે ઘણું વાંચ્યું છે, તેમાં તો દીક્ષા લેનારાઓ માત્ર બે જ ઉપકરણો (એક પાત્ર અને બીજું રજોહરણ) રાખતા જણાયા—વર્ણવાયા છે. હું તો માનું છઈ કે, બે ઉપકરણો હોય વા એકાદ બે બીજાં વધારે હોય, તેમાં કાંઈ વિશેષ વિચારવાનું નથી, કારણ કે, તે ઉપકરણોનો ઉપયોગ ફક્ત ઔષધીની પેઠે થતો હતો અને નિરૂપકરણ રહેવા માટે જ એની જરૂર જણાતી હતી.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રીવર્ધમાન તેના અનુયાયિ સ્થવિરો અને તેનું પ્રવચન—એ બધાંની એક સરખી અનાગ્રહી અને સ્યાદ્વાદમયી સ્થિતિ હોવા છતાં વર્તમાનમાં વર્ધમાનના શાસનમાં એક પક્ષ નગ્નતાને જ પોષે છે. કોઇ મુમુક્ષુથી પ્રારંભમાં નગ્નતા ન સહી શકાતી હોય તો તેની મુનિતાનો નિષેધ કરે છે. મારા જોયા પ્રમાણે તેમના સાહિત્યમાં (દિગંબર ગ્રંથોમાં) આદાન સમિતિ અને પારિષ્ઠાપનિકાસમિતિની વિદ્યમાનતા હોવા છતાં પણ તેઓ કારણિક વસ્ત્રપાત્રવાદનો એવો કડક નિષેધ કરે છે કે, જેને પરિણામે તેને વર્તમાનમાં

મૂર્તિને નામે વિદેશી ન્યાયાલયોમાં જઈને સમાજની લાખોની સંપત્તિ ઉપર પાણી ફેરવી રહ્યા છે. તે સંપ્રદાય કંદોરાવાળી મૂર્તિને જ પસંદ કરે છે—એશનું કારણ માને છે. વીતરાગ—સંન્યાસી-ફકીરની પ્રતિમાને એક બાજુ ઉપર જેમ ઘરેણાં લાદે તેમ શણગારી તેની શોભામાં વધારો થયો સમજે છે અને વર્ધમાન વા ઈતર જિનની મૂર્તિને વિદેશી પોષાક (બાંડીસ, કોલર, ઘડીઆળ વિગેરે) પહેરાવી તેનું સમસ્ત જેટલું સૌંદર્ય પણ નષ્ટ કરી નાખી ઉલટબાથાં જન્મનો લાહો લીધે જાય છે. આ સમાજના કુલગુરૂઓએ પોતાને પસંદ પડેલા વસ્ત્રપાત્રવાદના સમર્થન માટે પૂર્વના મહાપુરૂષોને પણ ચીવરધારી બનાવ્યા છે અને વર્ધમાન મહાશ્રમણની નગ્નતા ન દેખાય તેવો પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી એ વિષયના અનેક ગ્રંથો લખી વસ્ત્રપાત્રવાદનેજ સજ્જડ કરવાને તેઓ મથી રહ્યા છે. તેઓને માટે આપવાદિક મનાએલો વસ્ત્રપાત્રવાદનો માર્ગ વર્તમાનમાં ઐત્સર્ગિક માર્ગ જેવો થઈ ગયો છે. તેઓ ત્યાં સુધીનું પણ માને છે કે, ગમે તેવા અરણ્ય જંગલમાં, ગમે તેવી ભીષણ ગુફામાં કે ગમે તે પર્વતના દુર્ગમ શિખર ઉપર ભાવના ભાવતાં કેવળજ્ઞાન પામેલા પુરૂષ વા સ્ત્રીને તેની દીક્ષા માટે શાસન દેવ (!) વસ્ત્ર પહેરાવે છે ! ! ! અને [1] વસ્ત્ર વિના

[1] “ કુમો પુત્ર નગ્નતા સહી, કેમકે વસ્ત્ર રહી વિચરે છે કે, જો તું સાધિત થઈ તો પુરૂષના વિચેષ્ટને લીધે મારાં નાનાપણું કામ ક.ર. ” ૧૨૫ ” કે જે ટીકાકારે કહ્યું છે

કરે છે-કરાવે છે, પરંતુ તેમનાં સંતાનો વિદ્યાવિહીન થતાં જાય છે, તેમનું સાહિત્ય ભંડારોમાં બંધ બારણે સડતું જાય છે—જ્ઞાનના પૂજારી (પૂજા-અરિ) તે પણે જ્ઞાન ભંડારો ઉપર ખંભાતી તાળાં મારી તેને પોતાનું કેદી બનાવી દીધું છે. જ્ઞાન માટે બ્રાહ્મણ-સંપ્રદાયમાં જેમ વેદોનો ઈજારો બ્રાહ્મણોએ જ રાખ્યો છે તેમ આ પક્ષના સાધુઓ (પછી ભલે, તે મારા જેવા ગૃહસ્થો પાસે ભણેલા હોય) કહે છે કે, સૂત્રો વાંચવાનો હક તો અમારો જ છે—શ્રાવકોનો નથી. તેમની ધાર્મિક સંપત્તિમાં પરમ નિર્ગ્રંથતા, આદર્શ શ્રાવકતા, ઉચ્ચ જીવન, અનાગ્રહી જીવન, પરમ અહિંસકતા, પ્રામાણિકપણું, માર્ગાનુસારિતા—એ બધાંને બદલે વિલાસી સાધુતા, નામની શ્રાવકતા, ચેલાઓની વૃદ્ધિ, પુસ્તકોની મમતા, અયુક્ત પદવીઓનો મિથ્યા આડંબર, ગુરુ અને ગુણ તરફ ઉપેક્ષિતતા, મોટાં મોટાં દેરાસરો, અચેલક અને પરમ તપસ્વી તીર્થંકરોનાં લાખોનાં ઘરેણાં તથા આદિનાથનો સવાલખો મુકુટ છે. મને મારા સમાજની આવી કફોડી સ્થિતિ ચિન્તવતાં ઘણું લાગી આવે છે. હું માનું છું તેમ જેઓ પોતાના વડિલોનાં વચનોનો અનુકૂળતા પ્રમાણે ઉપયોગ કરતા જાય છે તેઓની આગળ પણ વધારે કફોડી સ્થિતિ થાય એ શક્ય છે—સુશક્ય છે. આ શ્વેતાંબર પક્ષમાં વળી એક પંથ છે, જેનું નામ 'સ્થાનકવાસી' છે. આ સંપ્રદાય મૂર્તિવાદને સ્વીકારતો નથી જ. તેના સાધુઓમાં ક્યાંય ક્યાંય ત્યાગની ભાવના દેખાય છે, પણ હવે તો તેઓનું પણ લક્ષ્ય શોખીન થવા ઉપર ગયું જણાય છે. મારા"

પ્રમાણે મૂર્તિવાદને સર્વથા અવિધેય ઠરાવવો તે પણ અનુચિત છે, તેમ કરવાથી ઘણાનું કલ્યાણ માર્યું જાય છે. થયું ' કરે તે ભોગવે અને વાવે તેવું લણે. " મને તો બધા કરતાં વિશેષ વાત એ લાગે છે કે, આ ત્રણે પક્ષવાળાઓએ પોતપોતાનાં અનુકૂળ મંતવ્યો ભલે જૂદાં જૂદાં ઠરાવ્યાં, પણ તે બધાંને તે ત્રણે જણાઓએ વર્ધમાનને નામે ચડાવવાનું જે સાહસ કર્યું છે તેને હું ભયંકર પાપ—અપરાધ–અન્યાય–માનું છઉં અને તે કરતાં તેઓએ ગોઠવેલા પોતપોતાના મંતવ્યનું એકાંત સમર્થન અને પરસ્પર ઇતરનો તિરસ્કાર. તેને મહાભીષણ પાપ માનું છઉં અને આ જ બાબતને હું તમસ્તરણની બહેન ગણું છઉં.

હવે વાંચકોને પ્રશ્ન થશે કે, આમ રજમાંથી ગજ થવાનું શું કારણ ? તલમાંથી તાડ થવાનો શો હેતુ ? તેના જવાબમાં મારે અત્યંત નમ્રતા પૂર્વક જણાવવું પડે છે કે, તે બધાનો હેતુ—

' જૈન સાહિત્યમાં થએલો વિકાર ' છે. સાહિત્યમાં સમયે સમયે પરિવર્તન થવું સ્વાભાવિક છે, પણ જે પરિવર્તન અનિષ્ટ આકારમાં થાય છે તેનું પરિણામ સમાજના હિતને બદલે નાશમાં આવે છે.

શરીરમાં સોજો ચઢવો એ એક ભીષણ વ્યાધિ છે તેમ સાહિત્ય ઉપર ચડેલો એકાંતતાનો અને અતકૂલતાનો (સ્વચ્છંદનો) સોજો પણ તેવો અને તેટલો જ ભયંકર છે. સાહિત્યના આ સોજાને ઉતારવા માટે જો કોઈ સમાણુ ઉપાય હોય તો તે તેનો તથ્ય ઇતિહાસ છે. અહીં

મારે વાચકો સમક્ષ આદિત્યને લગતી બધી ઐતિહાસિક સ્થિતિને કહેવાનું સ્થાન નથી, તો પણ મારા આ-શયના જે કેટલાક મુદ્દાઓ છે તેનું મારે પૃથક્કરણપૂર્વક વિગતવાર વિવેચન કરવાનું છે. તે મુદ્દાઓનો ક્રમ મેં આ રીતે ગોઠવ્યો છે:—૧ શ્વેતાંબર-દિગંબરવાદ. ૨ ચૈત્યવાદ ૩ દેવદ્રવ્યવાદ અને ૪ આગમવાદ. હું ધારું છું ત્યાં સુધી તો આ ચાર મુદ્દાઓમાંજ મારું આખું વક્તવ્ય પુરૂં થાય છે.

૧ લા મુદ્દામાં મારે શ્વેતાંબર દિગંબરોના ઈતિહાસને પ્રકાશિત કરવાનો છે. તેમાં તે બન્ને મતોના મૂળ કારણ સંબંધે વિશેષ ઉહાપોહપૂર્વક વિચાર કરવાનો છે. અને સાથે એ પણ વિચારવાનું છે કે અંગસૂત્રોમાં એ વિષે શું શું જણાવ્યું છે તથા શ્વેતાંબર દિગંબરોના તફા પડ્યા પછી જૈનશાસન કેવી કેવી ખરાબી વચ્ચે પસાર થયું છે, એ હકીકત પણ સમજાવવાની છે.

૨ જા મુદ્દામાં મારે ચૈત્યવાદને ચર્ચવાનો છે, તેમાં મુખ્યપણે અનેક પ્રમાણો સાથે ચૈત્યશબ્દનો મૂળ અર્થ સમજાવવાનો છે અને એ પણ બતાવવાનું છે કે અંગસૂત્રોમાં ચૈત્ય શબ્દ ક્યાં ક્યાં કેવા કેવા અર્થમાં વપરાયો છે તથા ચૈત્યની ઉપયોગિતા અને તેનો મૂર્તિપૂજાના ઇતિહાસ સાથેનો સંબંધ પણ સ્પષ્ટ કરવાનો છે. વળી આ બીજા મુદ્દામાં મૂર્તિપૂજાની આવશ્યકતા જણાવ્યા પછી મૂર્તિ કેવી હોવી જોઈએ? તેને ક્યાં રાખવી જોઈએ? તે નગ્ન હોવી જોઈએ કે કછોટાવાળી હોવી જોઈએ? ...

મૂર્તિવિષયક અનેક પ્રશ્નો તે પણ પ્રમાણપૂર્વક સ્પુટ કરવાના છે.

૩ જા મુદ્દામાં દેવદ્રવ્ય સંબંધે વિચારવાનું છે. તે કલ્પિત છે કે અહિંસા વિગેરેની પેઠે અપરિવર્તનીય તત્વ છે? અંગસૂત્રોમાં તેનું વિધાન વા ઉલ્લેખ છે કે નહીં? તેની શરુઆત ક્યારથી થઈ? કોણે કરી? શા માટે કરી? એ વિષે વિગતવાર વિચાર કર્યા પછી દેવદ્રવ્યની વર્તમાન સ્થિતિ અને ઉત્પતિ સંબંધે પણ યથામતિ જણાવવાનું છે. વચ્ચે વચ્ચે દેવદ્રવ્યને લગતી કેટલીક કથાઓની શાસ્રીય અસંગતતા જણાવી જૈનકથાનુયોગ વિષે પણ બે શબ્દ લખવાના છે.

૪ થા મુદ્દામાં એ વાત જણાવવાની છે કે, શું સાધુઓ જ આગમો વાંચી શકે? વાંચવાનો હક્ક શ્રાવકોનો નથી જ? આગમો વાંચવા માટે વર્તમાનમાં જે ઉપધાનની પ્રથા પ્રચલિત છે તે ક્યારથી શરુ થઈ? શા માટે શરુ થઈ? સાધુઓને જ આગમો વાંચવાનો પટ્ટો કોણે લખી આપ્યો છે? તે વિષે સાધુઓના આચારસૂત્રમાં કે અન્ય ગ્રંથોમાં શું શું જણાવ્યું છે?

આ પ્રકારે એ ચારે મુદ્દાઓને અનુક્રમપૂર્વક ચર્ચી તે ચર્ચાને અંગે આવતો મારો નિર્ણય સમાજને સૂચિત કરવાનો છે,

૧ શ્વેતાંબર-દિગંબરવાદ.

શ્વેતાંબર અને દિગંબર એ બન્ને શબ્દો જૈન સંપ્રદાયના શ્રમણોપાસકોને (શ્રાવકોને) તો લાગુ પડી શકતા

આપી શકતું નથી. જો પાત્ર હોય તો તેને માટે બીજો સાધુ પાત્ર દ્વારા તદુચિત આહાર લાવી શકે છે. તેમ પાત્ર હોય તો જ તેનાં ખાવું પાણી વીતરાગ થઈ શકે છે. જે સાધુઓ વસ્ત્ર-પાત્ર સિવાય પણ નિર્દોષ સંયમ પાળી શકે છે તેઓ માટે વસ્ત્ર-પાત્ર રાખવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. છેક વિક્રમના ૭ મા ૮ મા સૈકા સુધી તો સાધુઓ કારણે જ વસ્ત્ર રાખતા, તે પણ માત્ર એક કટીવસ્ત્ર (કાછડી જ) અને કટીવસ્ત્ર પણ જો અકારણે પહેરવામાં આવતું તો તે સાધુ, કુસાધુ ગણાતો. આ હકીકતને શ્રીહરિભદ્રસૂરિએ પોતાના સંબોધપ્રકરણમાં આ રીતે જણાવી છેઃ—

"कीवो न कुणइ लोयं, लज्जइ पडिमाइ जल्लमुवणेइ ।
सोवाहणो य हिंडइ बंधइ कडिपट्टयमकज्जे" ॥

(સંબોધપ્રકરણ, પૃ. ૧૪.)

પોતાના સમયના કુસાધુઓનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ઉપરની ગાથામાં જણાવ્યું છે કે, " ક્લીબ-દુર્બળ-(શ્રમણ) લોચ કરતા નથી, પ્રતિમાનું વહન કરતાં લાજે છે, શરીરનો મેલ ઉખેડે છે, જોડા પહેરીને ફરે છે અને કાર્ય વિના (પ્રયોજન વિના) કટિપટ્ટ (કટિવસ્ત્ર—કાછડી) ને બાંધે છે.

આ રીતે સાધુઓને માત્ર એક કટિવસ્ત્ર રાખવાનું જ રહે થાય છે. અને તે પણ સૂત્ર સાહિત્યની સંકલના થયા પછીના ગ્રંથોથી એટલે કે અર્વાચીન ગ્રંથોથી. આ સંબંધે આચારાંગ-સૂત્રમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છેઃ—

૧ " જે મુનિ અચેલ (વસ્ત્ર રહિત) રહે છે તેને આવી ચિંતા નથી રહેતી કે, મારાં વસ્ત્ર ફાટી ગયાં

"ચોથી પ્રતિજ્ઞા—મુનિ અથવા આર્યાએ ફેંકી દેવા લાયક વસ્ત્રો માગવાં એટલે કે જે વસ્ત્રો બીજા કોઈ પણ શ્રમણ, મુસાફર, રાંક કે ભીખારી ચાહે નહિ તેવાં પોતે માગી લેવાં વા ગૃહસ્થે પોતાની મેળે આપતાં નિર્દોષ જણાતાં ગ્રહણ કરવાં. એ ચોથી પ્રતિજ્ઞા." (૮૨૪)

તે સૂત્રમાં વસ્ત્ર રાખવાનું કારણ જણાવતાં જણાવ્યું છે કે,–

૩ "જે સાધુ વસ્ત્રરહિત (નગ્ન) હોય તેને એવું થાય કે, હું ઘાસનો કે કાંટાનો સ્પર્શ ખમી શકું છું, ટાઢ, તાપ અને ડાંસ તથા મચ્છરોના ઉપદ્રવને સહી શકું છું, તથા બીજા પણ અનુકૂળ પ્રતિકૂળ પરીષહો ખમી શકું છું, પરંતુ નગ્ન રહેતાં લજ્જા–પરીષહ ખમી શકતો નથી, તે સાધુએ કટિબંધન (કટિબંધ વસ્ત્ર) રાખવું."—(૪૩૩)

"જે લજ્જા છુટી શકતી હોય તો અચેલ (નગ્ન–દિગંબર) જ રહેવું, તેમ રહેતાં તૃણસ્પર્શ, ટાઢ. તાપ, ડાંસ, મચ્છર તથા બીજા પણ અનેક પરીષહો આવે તે સહન કરવા. એમ કરવાથી અનુપધિપણું (લાઘવ) પ્રાપ્ત થાય છે. અને તપ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે જેમ ભગવાને કહ્યું છે તેને જ સમજી જેમ બને તેમ બધે ઠેકાણે સમપણું જાણતાં રહેવું." (૪૩૪)

વળી કેટલાક મુનિઓ એક વસ્ત્ર અને એક પાત્ર રાખતા વા બે વસ્ત્ર અને એક પાત્ર રાખતા તે વિષે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે.

૪ "જે સાધુ પાસે પાત્ર સાથે માત્ર એક જ વસ્ત્ર હોય

તથા પીવાં કે રંગવાં નહિ, એ પીંછીઆં કે રંગેલાં હોય તો પહેરવાં નહિ, અને ગ્રામાન્તરે જતાં તે અણવસ્ત્રો મુનિએ તેને સંતાડવાં નહિ. વસ્ત્રધારી મુનિનો એ જ આચાર છે."
—(૮૩૨)

સ્થાનાંગ સૂત્રમાં પણ વસ્ત્ર રાખવાનાં એ જ કારણો દર્શાવ્યાં છે. જેમકે—

૬ "આ ત્રણ કારણ હોય તો સાધુઓએ" (ઘણાં) એક વસ્ત્રને ધારણ કરવું:—લજ્જા, ધૃણા અને પરીષહ અર્થાત્ જે સાધુ લજ્જાને અને ધૃણાને જીતી શકયો નથી, અને સંકટોને સહી શકતો નથી, તેણે વસ્ત્રને (એક વસ્ત્રને) ધારણ કરવું.

વસ્ત્ર રાખવાનાં જે કારણો ઉપર જણાવ્યાં છે, પાત્ર રાખવાનાં પણ તેવાં જ કારણો સૂત્રગ્રંથોમાં નોંધાએલાં છે. તે વિષે આચારાંગ સૂત્રના 'પાત્રૈષણા' નામના પ્રકરણમાં નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છેઃ—

૭ "મુનિ વા આર્યાએ જ્યારે પાત્ર જોઈતું હોય ત્યારે તુંબી પાત્ર વા માટીનું પાત્ર અથવા એવી જ તરેહનું બીજું કોઈ પણ પાત્ર લેવું. અને જે મુનિ યુવાન અને મજબૂત બાંધાનો હોય તેણે માત્ર એક જ પાત્ર રાખવું, બીજું નહિ."
—(૮૪૧)

"૮ ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા—મુનિ અથવા આર્યા, ગૃહસ્થે વાપરેલું વા ગૃહસ્થના વપરાતા બે ત્રણ પાત્રોમાંનું એક પાત્ર આપ્યાથી વા પોતાની મેળે ગૃહસ્થે આપતાં ગ્રહણ કરે, એ ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા."—(૮૪૯)

" जहेयं भगवता पवेदितं तमेव अभिसमेच्चा सव्वतो सव्वत्ताए समत्तमेव समभिजाणिया. " (३६२)

२ " अहावरा तच्चा पडिमा–से भिक्खू वा भिक्खुणी वा, से जं पुण वत्थं जाणेज्जा। तं जहा–अंतरिज्जगं वा उत्तरिज्जगं वा, तहप्पगारं वत्थं सयं वा णं जाणेज्जा, जाव–पडिग्गाहेज्जा। तच्चा पडिमा. " (८१३)

अहावरा चउत्था पडिमा–से भिक्खू वा भिक्खुणी वा उज्झियधम्मियं वत्थं जाएज्जा। जं चऽण्णे बहवे समण–माहण–अतिहि–किवण–वणीमगा णावकंखंति। तहप्पगारं उज्झियधम्मियं वत्थं सयं वा णं जाणेज्जा, परो वा से देज्जा, फासुयं जाव पडिग्गाहेज्जा। चउत्था पडिमा. " (८१४)

३. " जे भिक्खू अचेले परिवुसिते, तस्स णं एवं भवति, चाएमि अहं तणफासं अहियासित्तए, सीयफासं अहियासित्तए, तेउफासं अहियासित्तए, दंस–मसगफासं अहियासित्तए, एगयरे, अन्नतरे विरूवरूवे फासे अहियासित्तए; हिरिपडिच्छादणं च णो संचाएमि अहियासित्तए, एवं से कप्पति कडिबंधणं धारित्तए. " (४३३)

" अदुवा तत्थ परक्कमंतं भुज्जो अचेलं तणफासा फुसंति, सीयफासा फुसंति, तेउफासा फुसंति, दंस–मसगफासा फुसंति, एगयरे, अन्नयरे विरूवरूवे फासे अहियासेति। अचेले लाघवियं आगममाणे, तवे से अभिसमन्नागए भवति। जहेतं भग-

रंगेज्जा, णो धोय-रत्ताइं वत्थाइं धारेज्जा, अपलिउंचमाणे गामंतरेसु ओमचेलिए। एवं खलु वत्थधारिस्स सामग्गियं"(८३२)

६. "तीहिं ठाणेहिं वत्थं धरेज्जा, तंजहा-हिरिपत्तियं दुगुंछापत्तियं, परीसहवत्तियं." (१७१)

७. "से भिक्खू वा भिक्खुणी वा अभिकंखेज्जा पायं एसित्तए। से जं पुण पायं जाणेज्जा, तंजहा-अलाउपायं वा, दारुपायं वा, मट्टियापायं वा, तहप्पगारं पायं। जे निग्गंथे तरुणे जाव थिरसंघयणे,से एगं पायं धारेज्जा,णो बीयं"(८४१)

८. "अहावरा तच्चा पडिमा-से भिक्खू वा भिक्खुणी वा से जं पुण पादं जाणेज्जा संगतियं वा वेजयंतियं वा तह-प्पगारं पायं सयं वा जाव-पडिगाहेज्जा। तच्चा पडिमा."(८४९)

अहावरा चउत्था पडिमा-से भिक्खू वा भिक्खुणी वा उज्झियधम्मियं पादं जाएज्जा, जं चऽण्णे बहवे समण-माहणा जाव-वणीमगा णावकंखंति, तहप्पगारं पादं सयं वा णं जाव पडिग्गाहेज्जा। चउत्था पडिमा." (८५०)

९. "कप्पइ णिग्गंथाण वा णिग्गंथीण वा तओ तओ पायाइं धारित्तते वा, परिहरित्तते वा, तंजहा-लाउयपादे वा, दारुपादे वा, मट्टियापादे वा." (१७०)

એ રીતે શ્વેતાંબરોના એ પ્રામાણિક ગ્રંથોમાં મ
તો ક્યાંય એમ લાગતું નથી કે, વસ્ત્ર–પાત્ર માટે જ વિશે
આગ્રહ કરાયો હોય, વા તે સિવાય સંયમ નથી જ,
સિવાય મુક્તિ જ નથી, તે સિવાય કલ્યાણ નથી જ, એ
પણ કહેવાયું હોય. તેમાં તો એમ સાફ સાફ જણાવ્યું
કે, જે સાધુઓ વસ્ત્ર–પાત્ર વિના પણ નિર્દોષ સંયમ પા
શકતા હોય, તેઓને માટે તો વસ્ત્ર–પાત્રની જરુર ન
અને જે સાધુઓ તે વિના સંયમને પાળી શકવા જેટ
સમર્થ ન હોય તેઓ વસ્ત્ર પાત્રને (એક વા બે વસ્
અને એકાદ પાત્રને) રાખે તો પણ હરકત નથી–બન્ને
ધ્યેય સંયમ છે, ત્યાગ છે અને આત્મશ્રેય છે. વસ્ત્ર–પ
રાખનારે તેના ગુલામ બનવાનું નથી અને નગ્ન રહેન
નગ્નતાના ગુલામ બનવાનું નથી. તાત્પર્ય એ કે, કોઇ પ
સ્થિતિના દાસ ન બનતાં, કોઇ જાતનો એકાંત દુરાગ્રહ
કરતાં જેટલી જરુરિયાતો (ઉપાધિઓ) ઓછી થાય તે
કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. એ જ પ્રયત્નવાળો માર્ગ
ધર્મને આચરેલો છે અને આર્ષગ્રંથોમાં નોંધાએલો

---

૧૦. “अंतरंत[૧]-बाल[૨]-वुड्ढा[૩] सेहा[૪]-ऽऽदेसा[૫] गुरु[૬] असं[૭]
गो[૮]। साहारणोवग्गहाऽलद्धिकारणा[૯] पायगहणं तु.” (पृ०१३

---

૧ પૃ૦ ૬૪–૬૫. ૨. પૃ૦ ૧૮૬–૧૮૭. ૩. પૃ૦ ૮૩, ૪.
૮૧–૭૧–૮૦. ૫. પૃ૦ ૧૬૧. ૬. સ્થાનાંગ૦ સ૦ પૃ૦ ૧૩૮,
૧૬૪ આચારાંગ સૂત્ર (રા૦ રવજીભાઈવાળું મૂલ અને ભાષાંતર)
૧૬૫–૧૬૬. ૯. સ્થાનાંગ. સ૦ પૃ૦ ૧૩૮.

તે જ શાસ્ત્રોમાં ત્યાગ છે, આપવાદિક છે, અને ઉત્સર્ગ જિનકલ્પનો માર્ગ પણ તેમાં જ છે.

હું જ્યાં સુધી આ સંબંધે દિગંબર-ગ્રંથોને ઉપર જોયા છે ત્યાં સુધી અપવાદોનો-વિકલ્પોનો-સ્પષ્ટ ખુલાસો કરેલો નથી. હું એમ માની શકાય ખરું કે, તે ગ્રંથોમાં આવું કાંઈક દેખ-ભાળ્યું મોડે. પરિણામે દેખ-ભાળનો દોષ તે કરે, પણ તેવું સ્પષ્ટ કહેવાને પણ ભાવ્યું નહિ. તેનો આપઘાતી પરિણામ જ એવો દોષ તે કરે, પણ તેવું કાંઈક ટીકાને પણ હાથ લગાવ્યો નહિ. ઉપર સાર આવા દિગંબર ટીકાકારે પણ એમ સાધુઓને ભૂલાવી દૂર ભાગી છે તેમ સંયમ નિમિત્તે જ વસ્ત્ર-પાત્રની પણ છૂટ આપવી જોઈએ-એ તે ગ્રંથોમાં તે જાતનું વિધાન ન હોય તો હું માનું છું કે, તે તેના લખનારની ખામી છે. અપવાદી અને ઉત્સર્ગ પ્રસંગો માટે કોઈ કેવી સ્થિતિ આવે જ છે, જેમાં કોઈક ભારે રાખ્યા સિવાય ટકી શકાતું નથી શકે વા તેમ ચલાવી શકે-બનતાં સુધી આત્મકલ્યાણ સાધવા દિગંબરે સાચવ્યું જો ભા, પણ જ્યારે તે સમતા જ શુભ રહેવાની નોબત આવે ત્યારે માત્ર તેને સ્થિર રાખવા માટે સંયમની પેઠે વસ્ત્ર-પાત્ર રાખવાની અનુજ્ઞા કોઈ આચાર-સાહિત્યમાં સાંપડી શકતી નથી. દિગંબરોના શાસ્ત્રાનિક અને જ્ઞાનપૂર્વક વિવેક ગ્રંથોમાં આદાનનિક્ષેપ અને પારિષ્ઠાપનિકા સમિતિનાં નામો જોવામાં આવે છે ખરાં તે ઉપર સમગ્ર વિવેચન પણ તેમાં જરૂર છે માટે વસ્ત્ર-પાત્ર સંબંધે દિગંબરોની માન્યતા

શકે છે.* તેમાં આ જ પ્રકરણમાં વ્યુત્સર્ગસમિતિનો (નિક્ષેપણાસમિતિનો) પણ ઉલ્લેખ છે. ઉપરનો સૂત્રાર્ધવાળો ઉપકરણોને લગતો ઉલ્લેખ શાસ્ત્રોપકરણોનો પણ નિર્દેશ કરે છે તો તે, શરીરોપકરણો-તે પણ ઔષધવત્ વપરાતાં વસ્ત્ર-પાત્રોનો ઐકાંતિક નિષેધ શી રીતે કરે? વળી વર્ધમાનને નહિ ચાહતા પ્રવચનમાં, તેમાં પણ નિર્દોષ આહારસામગ્રીમાં સ્યાત્ એકાંત સંભવી શકતો નથી. કારણ કે, તે પ્રવચનનું નામ જ અનેકાંતિક દર્શન છે. છતાં એ વર્ધમાનને નહિ ચાહતા વિષયમાં તેના મુનિએ આવી આહાર સામગ્રીમાં પણ ક્યાંય એકાંતનો આગ્રહ પકડ્યો હોય તો હું તો તે વિષયનો વહિવટ વર્ધમાનાનુયાયી છે એવું કદી પણ માની શકું નહિ. સ્વીકારી શકું નહિ, પછી ભલે તે શ્વેતાંબરોનો હોય વા દિગંબરોનો હોય. આગળ.

આ ઉપરથી વાચક સમજી શકશે કે, શ્વેતાંબરતા અને દિગંબરતાની ભીંત કેવળ આગ્રહના જ પાયા ઉપર ચણાયેલી છે. બન્ને સંપ્રદાય પ્રાચીન મુનિઓને વસ્ત્ર-પાત્ર માટે એક રૂપે અભિમત છે છતાં વર્તમાનમાં તે વિષે જે ભીષણ મતભેદ જણાય છે તેનું મૂળ કારણ બન્ને સંપ્રદાયના પૂર્વના ગુરુઓનો અને વર્તમાન કુલગુરુઓનો દુરાગ્રહ, સ્વચ્છંદ, ઈર્ષ્યા અને મુમુક્ષુતાનો અભાવ, એ સિવાય બીજું કાંઈ હોઈ શકતું નથી-એક તટસ્થ વિદ્વાનને (જેને શ્વેતાંબર દિગંબરનો પક્ષ પણ નથી) બન્ને સંપ્રદાયના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જણાવેલા આચાર-વિચારને વાંચવાનું કહેવામાં આવે તો તે આમ જ એમ કહી શકશે

હોવાથી વિવેકી અને સરળ મનુષ્યોએ તો પોતાનો આચાર એવો સુદૃઢ અને અપવાદ વિનાનો રાખવો જોઈએ કે, જેથી તેઓની પાછળ ચાલનારો વર્ગ પણ સુદૃઢ અને નિરપવાદી આચારોને પાળી શકે. આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવા છતાં આપણા સાંભળવામાં એમ આવે છે કે, ઋજુ અને પ્રાજ્ઞ સાધુઓ કરતાં વક્ર અને જડ સાધુઓનો આચાર વિશેષ કઠિન અને દુસ્સહ કરવામાં આવ્યો છેઃ—ઋજુ પ્રાજ્ઞ સાધુઓ પંચરંગી વસ્ત્રો, રેશમી વસ્ત્રો વા બહુમૂલ્ય વસ્ત્રો પહેરી પણ શકે અને વક્ર જડ સાધુઓએ તો શક્યતાનુસારે અચેલ (વસ્ત્ર રહિત વા એકવસ્ત્રી કે દ્વિવસ્ત્રી, તે પણ વસ્ત્ર જાતું, મેલું, ફાટેલું, ગૃહસ્થે વાપરેલું વા જેવું મળે તેવું સુધાર્યા વિનાનું કારણે જ વપરાય) જ રહેવું જોઈએ. સમુદાયને ઉદ્દેશીને કરેલું ખાનપાન ઋજુપ્રાજ્ઞ લઈ શકે અને તે જ ખાનપાન, વ્યક્તિની દૃષ્ટિએ પણ વક્ર જડો માટે દૂષિત ગણાય. ઋજુપ્રાજ્ઞો રાજપિંડ પણ લઈ શકે અને વક્ર જડોથી તો તેને લેવાય જ નહિ. તેઓ પ્રતિક્રમણની ક્રિયા માટે કામચારી હોઈ શકે અને વક્રજડોએ તો તે ક્રિયા નિરંતર અને નિયમિત કરવી જોઈએ. તેઓ શય્યાતરના ઘરનું જમી શકે અને વક્ર જડોથી તેના ઘરનો આહાર લેવાય જ નહિ, તથા વિહાર, જ્યેષ્ઠ કનિષ્ઠની વ્યવસ્થા અને વંદનાદિ વ્યવહાર માટે ઋજુપ્રાજ્ઞો નિરંકુશ રહે અને તે જ કાર્યો માટે વક્ર જડોને ગુરુની પરતંત્રતા રાખવી પડે, આમાંનો નિરંકુશ આચાર ભગવંત પાર્શ્વનાથના ઋજુપ્રાજ્ઞ સાધુઓનો છે, અને સાંકુશ

જાત હોવા છતાં પણ તે એક સાધુ વા ભિક્ષુ, ગુરુ તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા વા પૂજ્યતા જાળવી શકતો હોય તો હું નથી ધારતો કે, તેનો બીજો ત્યાગી પક્ષેથી તેના આ-ચરણને અનુસરવામાં વધારે વિલંબ કરી શકે. ઊલટ આચારોને પાળવામાં, લજ્જાને જીતવામાં, શરીરને નગ્ન રાખવામાં અને એવી બીજી પણ અનેક ત્યાગની બાબતોમાં માનવ પ્રકૃતિ મૂળથી જ ઢીલી રહેલી જણાય છે. એથી તે જ્યાંસુધી પોતાની સગવડતા પ્રમાણે તેવા આચારોને, તેવા નિયમોને વા તેવી ક્રિયાઓને પાળતાં ને સમાચરણ કરી શકતો હોય તો તેવા સુકર નિયમો તરફ ઝટ વળી જાય છે અને જ્યાં નગ્ન રહેવાનું કહેવામાં આવતું હોય, અચેલ રહેવાનો આચાર પળાતો હોય તથા જ્યાં શરીરની પ્રત્યેક સગવડતાને રોકવામાં આવતી હોય તે બાજુએ તે, ભાગ્યે જ વળે છે, વળતાં છતાં ભાગ્યે જ નિર્વિઘ્ને પાર પહોંચે છે—અંગ-સૂત્ર-ગ્રંથોમાં હું જોઈ શક્યો છું તેમ વર્ધ-માન જેવા સમર્થ યોગી પુરુષની પાસે પણ, નગ્ન થવામાં પાર્શ્વનાથનાં સંતાનો અચકાયા છે. તેઓએ વર્ધમાનની પરીક્ષા —ખાસ સહી પાકી પરીક્ષા—જેવા કેટલાક પ્રશ્નો પૂછ્યા છે અને જ્યારે તેમની પાસેથી તેનાં મનગમતાં ખુલાસાઓ તેઓને મળ્યાં, તેમાં પાર્શ્વનાથની સાક્ષી મળી ત્યારે જ તેઓએ વર્ધમાનને પણ સાચું માન્યું છે. સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં વર્ધમાન અને તેમના નિર્ગ્રંથોનો સમાગમ થયેલો છે ત્યાં બધે કોઈક નિર્ગ્રંથોએ તેમને પ્રદક્ષિણા દઈ અને વંદન કરી પોતાના ચાતુર્યામ વા પ્રશ્નની શરૂઆત કરેલી છે એવો જ

તેણે પોતાનો ચતુર્યામ ધર્મ મૂકી વર્ધમાનનો પંચયામ માર્ગ સ્વીકારી પોતાનું શ્રેય સાધ્યું હતું. આ જ ઋજુપ્રાજ્ઞ (?) ગાંગેયે વર્ધમાનની પરીક્ષા લીધી હતી અને તે અર્થે તેણે, તેમને અનેક પરીક્ષક પ્રશ્નો પણ પૂછ્યા હતા. આ પ્રમાણે બીજા *કાલાસ્યવેષિક પાર્શ્વાપત્યે વર્ધમાનના સ્વ-

१ " ते णं काले णं, ते णं समए णं वाणियगामे णामं णयरे होत्था. वण्णओ, दूइपलासे चेइए, सामी समोसढे, परिसा निग्गया, धम्मो कहिओ, परिसा पडिगया. ते णं काले णं, ते णं समए णं पासावच्चिज्जा गांगेये णामं अणगारे जेणेव समणे भगवं महावीरे तेणेव उवागच्छइ, उवागच्छइत्ता समणस्स भगवओ महावीरस्स अदूरसामंते ठिच्चा समणं भगवं महावीरं एवं वयासी: "–

" तप्पभिइं च णं से (पासावच्चिज्जे) गंगेये अणगारे समणं भगवं महावीरं पच्चभिजाणइ–सव्वण्णू सव्वदरिसी । तए णं से गंगेये अणगारे समणं भगवं महावीरं तिक्खुत्तो आयाहिणपयाहिणं करेइ, वंदइ, णमंसइ; वंदित्ता, णमंसित्ता एवं वयासी–इच्छामि णं भंते ! तुब्भं अंतिए चाउज्जामाओ धम्माओ पंचमहव्वइयं, एवं जहा कालासवेसियपुत्ते अणगारे तहेव भाणियव्वं जाव० सव्वदुक्खप्पहीणे । "

—(भगवती० श० पृ० ७३८–७३९–७८७)

*" ते णं काले णं, ते णं समए णं पासावच्चिज्जे काला-

સ્થળે પાર્શ્વાપત્યીય કાલાસ્યવેશી અનગારના મુખે વર્ધમાનના નિર્ગ્રંથો સાથે સામાયિક વિષે ચર્ચા કરાવી છે. તે ચર્ચાને છેવટે તે પાર્શ્વાપત્યીય સાધુ, એ વાતને કબૂલ કરે છે કે, "હે નિર્ગ્રંથો! જેવું તમે સામાયિકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તેવું મેં સાંભળ્યું નથી, તેમ તેવું મને કોઇએ કહ્યું નથી" ઇત્યાદિ. એ વિષે ભગવતી સૂત્રમાં આ પ્રમાણે નોંધાએલું છે:—

*"આ અવસરે પાર્શ્વાપત્ય કાલાસ્યવેશિક પુત્ર અન-

---

* "एत्थ णं से (पासावच्चिज्जे) कालासवेसियपुत्ते अणगारे संबुद्धे थेरे भगवंते वंदइ, णमंसइ; वंदित्ता, णमंसित्ता एवं वयासी—एएसि णं भंते! पयाणं पुव्विं अण्णाणयाए, असवणयाए, अबोहियाए, अणभिगमेणं, अदिट्ठाणं, अस्सुयाणं, असुयाणं, अविण्णायाणं, अव्वोगडाणं, अव्वोच्छिण्णाणं, अणिज्जूढाणं, अणुवधारियाणं, एयमट्ठं णो सद्दहिए, णो पत्तिइए, णो रोइए; इयाणिं भंते! एएसि णं पयाणं जाणणयाए, सवणयाए, बोहियाए, अभिगमेणं, दिट्ठाणं, सुयाणं, विण्णायाणं, वोगडाणं, वोच्छिण्णाणं, णिज्जूढाणं उवधारियाणं एयमट्ठं सद्दहामि, पत्तियामि, रोएमि, एवमेयं से जहेयं तुब्भे वयह। तए णं ते थेरा भगवंतो कालासवेसियपुत्तं अणगारं एवं वयासी—सद्दहाहि अज्जो!, पत्तियाहि अज्जो!, रोएहि अज्जो! से जहेयं अम्हे वयामो। तए णं कालासवेसियपुत्ते अणगारे, थेरे भगवंते वंदइ, नमंसइ; वंदित्ता, णमंसित्ता एवं

[illegible] બોધ પામ્યા અર્થાત્ સામાયિકાદિના સ્વ-
[illegible] પણથી ન હિતમાન થયા, અને તેમને વર્ધમાનના (વક્રજડ)
[illegible] સ્થવિરોને વંદન, નમન કરી આ પ્રમાણે કહ્યું કે–હે ભગ-
[illegible] તો ! તમે જે પદો કહ્યા છે એના પૂર્વના અજાણપણાથી,
[illegible] પૂર્વે એને નહિ સાંભળવાથી, એને લગતો બોધિલાભ ન
[illegible] થવાથી અથવા આગમમાં જાતે વિચાર કરવાની બુદ્ધિ ન
[illegible] હોવાથી, એનો વિગતવાર બોધ ન થએલો હોવાથી, તે
[illegible] જાતે ન જોએલાં હોવાથી, ન સાંભળેલાં હોવાથી,
[illegible] સ્મૃતિમાં ન આવતાં હોવાથી, તેને મેં વિ-
[illegible] વિશેષતાપૂર્વક
[illegible] તે પદ વિપક્ષથી અપૃથગ્ભૂત હોવાથી,
[illegible] કરીને ન ઉદ્ધરેલાં
[illegible] અને [illegible] હિતથી તે પદ અનવધારિત રહેલાં
[illegible] કહેલા [illegible] અર્થને મેં સદ્દહ્યો ન હતો, તે
[illegible] પર મને [illegible] કે રુચિ પણ ન હતાં. પરંતુ
[illegible] ભગવાન ! [illegible] મેં આપની પાસેથી એ પદોને જાણ્યાં
[illegible] સાંભળ્યાં છે અને [illegible] અવધાર્યાં છે તેથી કરીને મને
[illegible] આપે કહેલી હકીકતમાં શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ અને રુચિ થયાં છે
[illegible] તમે જે આ કહો છો તે, એ પ્રમાણે છે. આ રીતે

[illegible] णं भंते ! तुम्हे अंतिए चाउज्जामाओ
[illegible] पंचमहव्वइयं सपडिक्कमणं धम्मं उवसंपज्जित्ता णं विह-
[illegible] अहासुहं देवाणुप्पिया ! मा पडिबंधं करेह " इत्यादि.

(भगवतीसूत्र, वाचूवाळुं, पृ० १३४–१३५

એક ઋજુપ્રાજ્ઞ સંપ્રદાયના મુનિની વાણી સાંભળી વર્ધમાનના (વક્રજડ) સ્થવિરોએ તેને કહ્યું કે, હે આર્ય ! જે અમે કહીએ છીએ તેમાં શ્રદ્ધા ધરો, વિશ્વાસ કરો અને રૂચિ રાખો. ત્યાર પછી તે ઋજુપ્રાજ્ઞ કાલાસ્યવેશિક મુનિએ, તે સ્થવિરોને એમ કહ્યું કે, હે ભગવંતો ! મારી એવી વૃત્તિ છે કે, હું મારો ચતુર્યામ ધર્મ મૂકી, આપના પ્રતિક્રમણસહિત પંચયામ ધર્મને સ્વીકારી વિહરૂં. તેના જવાબમાં તે સ્થવિરોએ વિશેષ કોમળતાથી કહ્યું કે, હે દેવપ્રિય ! સુખ થાય તેમ કરો અને તેમ કરવામાં ઢીલ ન કરો "–

(ભગવતીસૂત્ર, બાબુવાળું, પૃ૦ ૧૩૪-૧૩૫)

આ ઉલ્લેખમાં વર્ધમાનના વક્રજડ શિષ્યો પાસેથી ઋજુપ્રાજ્ઞ પાર્શ્વાપત્યે તદ્દન નહિ જાણેલું જાણ્યું, નહિ સાંભળેલું સાંભળ્યું–અને તેમ કરી તેણે પોતાનો પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવતો ચતુર્યામ માર્ગ મૂકયો અને વક્રજડોનો પંચયામ સપ્રતિક્રમણ માર્ગ સ્વીકારી પોતાનું શ્રેય સાધ્યું. આ હકીકત પણ મારા ઉપરના અવધારણને ટેકો આપતી હોય તેમ મને લાગે છે. આ ઉપરાંત માર્ગ બદલવા સંબંધે વર્તમાન અંગગ્રંથોમાં બીજા પણ પાર્શ્વાપત્યોને લગતા એવા અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે કે જે મારી માન્યતાના સમર્થનની તરફેણ કરતા હોય એમ મને જણાય છે, આ વિષે હું 'પાર્શ્વનાથ અને વર્ધમાન'ના મથાળા નીચે એક જુદો જ સવિસ્તર નિબંધ લખવાનો છું. અહીં તો તે વિષે વધારે લખવું અસ્થાને હોવાથી અને પ્રસ્તુત નિબંધની કાયામાં નકામો વધારો થાય તેવું હોવાથી તે વિષયને જતો

ફરી પાછો મારી પ્રસ્તુત ચર્ચા ઉપર જ આવું છું. ઉપર જણાવેલી મારી બધી દલીલો આ એક વાતને સ્પષ્ટપણે સૂચિત કરે છે કે, વર્ધમાનના સમયમાં પાર્શ્વનાથની વાડી કરમાઈ ગયા જેવી હતી, તે ઉત્તમ ત્યાગના પવિત્ર પાણીથી સિંચાતી ન હતી, કિંતુ તેને સુખશીલતાનું કિંપાકના રસ જેવું આપાતમધુર પાણી મળ્યે જતું હતું. વાચકોએ યાદ રાખવું જોઈએ કે હું શ્વેતાંબરતા અને દિગંબરતાના મૂળની શોધ કરી રહ્યો છું અને મને તો મારા યથામતિ-જન્ય મનન પછી પાર્શ્વાપત્યોની સુખશીલતામાં તે મૂળ સમાયું જણાય છે. વર્ધમાનની આસપાસનાં પાર્શ્વાપત્યોની સુખશીલતા મને તો મીનમેખ જેવું જણાતું નથી, તેમ તેઓની સૂત્ર અને આગમમાં પણ મારો જરા ય મતભેદ નથી. મારો મતભેદ એટલો જ છે કે, તેઓ કાંઈ તે વખતે સુખશીલ આચારને લીધે ઋજુપ્રાજ્ઞ ન હતા, પણ જ્યારે તેઓને વર્ધમાન તરફથી કે તેના નિર્ગ્રંથો તરફથી [illegible] તત્ત્વ [illegible] આવતું ત્યારે તેઓ તે બાબતને તરત સમજી લેતા અને શીઘ્ર સ્વીકારી લઈ પોતાના વર્તનમાં ઘટતો ફેરફાર પણ કરી લેતા—શરૂઆતમાં પોતે સ્વીકારેલી સુખશીલતાની ચુસ્તતાને લીધે વા બીજા કોઈ કારણથી તેઓએ વર્ધમાન વા તેના નિર્ગ્રંથો સાથે એક ભિન્નધર્મી જેવું વર્તન ભલે ચલાવ્યું હોય, પણ જ્યારે તે બધા પરસ્પર વિશેષ સમાગમમાં આવ્યા ત્યારે સમાગમમાં આવનાર તે પ્રત્યેક પાર્શ્વાપત્યે વર્ધમાનનો કડક ત્યાગમાર્ગ અનુસર્યો છે, તે વાત આગમમાં આવેલા પાર્શ્વાપત્યોના પ્રત્યેક

ઉપદેશને ઈરે ઘણા સરળ અને નિખાલસ શબ્દોમાં ટંકા કેટલી આજ પણ જોવામાં આવે છે. એ શબ્દો જ, તે પરિસ્થિતિઓની ઋજુતા અને મહત્તાને સાધવા પૂરતા છે, પણ તેઓના તે બન્ને ગુણોને, તે સુખશીલ આચારો સાથે કદી સબંધ હોય એમ મને તો જણાતું નથી. પાર્શ્વનાથ પછી દીર્ઘ-તપસ્વી વર્ધમાન થયા, એમણે, એમનું આચરણ એટલું બધું કડક અને દુરસહ રાખ્યું હતું કે. હું ન ભૂલતો હોઉં તો તેવું આચરણ બીજા કોઈ ધર્માચાર્યે આચર્યું હોય, એવી નોંધ આજ સુધીના ઈતિહાસમાં તો મળી જણાતી નથી.

જેમ પરદેશિઓની, પરદેશી પદાર્થોની અને પરદેશી રીતભાતોની ગુલામીમાં જકડાએલી વર્તમાન-ભારત પ્રજાને બને તેટલી સાદાઈની જરૂર છે. બને તેટલું સ્વદેશિમય બનવાની જરૂર છે અને બને તેટલી જરૂરિયાતોને ઓછી કરી, સુખશીલપણાને જતું કરી આદર્શપુરુષ પરમસત્યમૂર્તિ મહાત્મા ગાંધીજીને પગલે ચાલવાની જરૂર છે. તેમ તે સમયે આજથી લગભગ અઢીહજાર વર્ષ પહેલાં-ગુરુઓમાં પેસી ગએલા વિલાસના પિશાચને કાઢવા માટે, આરામની ગુલામીને દૂર કરવા માટે અને ગુરુઓએ નાખેલા પ્રજા ઉપરના બોજાને હલકો કરવા માટે આદર્શમાં આદર્શ ત્યાગ, આત્મભાવ અને પરમસત્યના સંદેશની જરૂર હતી, તેથી વર્ધમાને પોતાની ભરજુવાનીમાં પણ સંયમી થઈ પોતાના આચરણને એટલું બધું કડક કર્યું હતું કે, જે કઠણાઈની કલ્પનાને પણ વર્તમાન માનવ પહોંચી શકતો નથી-એ

કડકાઈના પ્રભાવે તે સમયના ગુરુઓમાં પાછો ફરીવાર ત્યાગનો સંચાર થયો અને તેઓ નિર્ગ્રંથના નામને ખરેખર શોભાવવા લાગ્યા. તથા જે નવા નિર્ગ્રંથો થતા હતા તેઓ તો બને તેટલું વર્ધમાનનું જ અનુસરણ કરતા હતા. આ રીતે એકવાર ફરી પણ ભારતમાં ત્યાગનો ધર્મ પરાકાષ્ઠાએ પહોંચી ચૂક્યો હતો.

ગાડાંનાં પૈડાં જેમ ઉંચા નીચાં થયાં કરે છે, પ્રકાશ પછી અંધારું આવ્યા કરે છે, અને તડકો છાયો ફર્યા કરે છે તેમ ભારતમાં તે સમયની ત્યાગની ઝળહળતી જ્યોતિ અમાવાસ્યાની કાળરાત્રીના તિમિરમાં લીન થઈ ગઈ હતી-ચૂનકી નહિ હતી અને પાછું ભાવિ તિમિરસામ્રાજ્યની મોખરે પોતાનો જગ પ્રસર્યો હતો. 'गतं सैन्यमनायकम' એ ઉક્તિ ભારતની પ્રજાને બરાબર લાગુ પડતી આવી છે. સેના પુરજોસમાં લડતી હોય અને વિજયમાળ વરવાને માત્ર પાંચ દસ જ પળ બાકી હોય તેવામાં જો નાયક પડ્યાની ખબર સંભળાય તો ભારતની સેના હીવી હીવી કરતા કાગડાઓની પેઠે નાસી જાય છે અને પોતાના શત્રુવર્ગને વાંછિત કરે છે, તે રીત, ભારતના ધર્મક્ષેત્રમાં કે બીજા બધા વ્યવહારમાં અત્યાર સુધી બરાબર લાગુ પડેલી છે. વર્ધમાનનું નિર્વાણ થયું એટલે પરમત્યાગ માર્ગના ચક્રવર્તીનું તિરોધાન થયું અને એમ થવાથી તેના ત્યાગિ-નિર્ગ્રંથો નિર્નાયક જેવા થઈ ગયા. તો પણ હું માનું છું કે, વર્ધમાનના પ્રતાપથી બાર પછીની બે પેઢીઓ સુધી વર્ધમાનનો કડક ત્યાગ-માર્ગ ઠીક ઠીક ચાલ્યો હતો. જો કે જે સ

મશીહોએ તે ત્યાગ-માર્ગને સ્વીકાર્યો હતો તેઓ માટે કેટલીક છૂટછાટ પણ મૂકવામાં આવી હતી અને તેઓને ઋજુપ્રજ્ઞના સંબોધનથી પ્રકટ રાખવામાં આવ્યા હતા. તો પણ મારા ધારવા પ્રમાણે તેઓ આ કષ્ટોને સહી શકવાને અસમર્થ નીવડ્યા હતા અને વર્ધમાન, સુધર્મા તથા જંબૂ જેવા સમર્થ ત્યાગિની છાયામાં તેઓ એવા દબાઈ ગયા હતા કે, ચૂંચાં ન કરતાં જેમ તે રીતે થોડી છૂટ લઈને પણ વર્ધમાનના માર્ગને અનુસરતા હતા. પણ હવે તો વર્ધમાન સુધર્મા કે, જંબૂ-કોઈ પ્રતાપી નર માથે ન હોવાથી તેઓએ શીઘ્ર કહી નાખ્યું કે, જિનનો આચાર જિનના નિર્વાણની સાથે જ નિર્વાણને પામ્યો છે-જિનની જેમ સંયમ પાળવાને જોઈતું શરીરબળ કે મનોબળ હવે ક્યાં નથી, તેમ ઉચ્ચકોટિનો આત્મવિકાસ અને પરાકાષ્ઠાનો ત્યાગ-માર્ગ પણ હવે લોપાયો છે. માટે હવે તો વર્તમાનના સમયે જે છૂટો લેવાતી હતી તેમાં પણ સંઘની સગવડતાની ખાતર (!) વધારો કરવાની જરૂર જણાય છે. મારા ધારવા પ્રમાણે તો આ સંક્રાંતિ કાળમાં જ ચૈત્યવાસિકતા અને દિગંબરતાનું બીજ વવાયું છે અને વર્ધમાન જિન-નિર્વાણ પછી એને (એ બીજને) જ [illegible], કંઈ હોય એમ મને લાગે છે. આ [illegible] કલ્પના નથી. પરંતુ એ [illegible] આપી કહ્યા હોય એમ મને લાગે છે. [illegible] અને બીજા પણ [illegible] જણાવ્યું છે કે—

સમજાતો નથી હું તો માત્ર 'જિનકલ્પ' લોપ થયાનો અપવાદ જણાવી શકું છું, પરંતુ તે વાદ ક્યારનો છે? અને કોનો કથેલો છે? એ વિષે કાંઈ કહી શકતો નથી. તો પણ એ વાદને દેવર્દ્ધિગણિના સમય સુધીનો ગણવામાં કશો બાધ હોય એમ મને જણાતું નથી અર્થાત્ એ વાદનો આશય પરંપરાએ ચાલ્યો આવતો હોય તેને લઈને સૂત્રગ્રંથોમાં પણ તેને ગણિશ્રીએ ઉમેર્યો હોય–સમાવ્યો હોય–તે સંભવતું છે–જંબુસ્વામિના નિર્વાણ પછી જિનકલ્પ વિચ્છિન્ન થયાનો જે ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો છે અને તેની આચરણા કરનારને જિનાજ્ઞાબાહ્ય સમજવાની સ્વાર્થી એકતરફી અને દંભી ધમકીનો ઢંઢેરો પણ જે પીટાએલો છે તેમાં જ શ્વેતાંબરતા અને દિગંબરતાના વિષવૃક્ષનું બીજ સમાએલું છે અને તે બીજારોપના સમારંભનો (!) પણ તે જ સમય છે કે જે સમય જંબૂસ્વામિના નિર્વાણનો છે. આ ઉપરાંત એ સમયે એ મૂળ નખાયાનાં બીજાં પણ અનેક પ્રમાણો છે. જેમાંનું એક બૌદ્ધગ્રંથોમાંથી અને બીજું દિગંબરોની પટ્ટાવલી ઉપરથી હું તારવી શક્યો છું. બુદ્ધધર્માનુસારી સૂત્રપિટકના '[1]મજ્ઝિમનિકાય' નામના ગ્રંથમાં એક એવી

---

1. एवं मे सुतं–एकं समयं भगवा सक्केसु विहरति सामगामे. तेन खो पन समयेन निगंठो नातपुत्तो × × × होति. तस्स * * * भिन्ना निगंठा द्वेधिकजाता, भण्डनजाता, कलहजाता विवादापन्ना अञ्ञमञ्ञं मुखसत्तीहि वितुदंता विहरंति"

અર્થાત્ "મેં એવું સાંભળ્યું છે કે, એક સમયે ભ-

ભેદ થયો છે, નિગ્રંથોના આચારો માટે શું લખ્યું ? શું નગ્નતાનું જ વિધાન કર્યુ કે વસ્ત્રપાત્રવાદનું જ વિધાન કર્યુ—એક કહે છે, નગ્નતાનું જ વિધાન કર્યુ ત્યારે બીજો કહે છે, વસ્ત્રપાત્રવાદનું જ વિધાન કર્યુ. આવી વસ્તુ હોવા છતાં પણ દીર્ઘદર્શી સ્થવિર મુનિઓ અને ત્યાર પછીના ઉદાર દેવર્ધિ ક્ષમાશ્રમણ સુધીના તો કયાંય નગ્નતાનું જ કે ક્યાંય વસ્ત્રપાત્રવાદનું જ વિધાન કર્યું નથી. પરંતુ બધા પક્ષને તે બન્ને બાબતોને ન્યાય આપ્યો છે. શ્રુતવ્યવસ્થાનાના મૂળ પુરુષ અને વલભી વાચનાના મૂળ પુરુષ એ બન્ને મહાત્માઓને હું હૃદયપૂર્વક કોટિશઃ અભિવંદન કરું છું. તેઓએ તે તે સમયના કોઇ જાતના વાતાવરણમાં ન આવી આચારપ્રધાન આચારાંગસૂત્રમાં સાધુઓના આચારોની સંકલના કરવા માત્ર સાધારણપણે જ ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીના આચારો જણાવ્યા છે—તેમાં ક્યાંય જિનકલ્પ કે સ્થવિરકલ્પ તથા શ્વેતાંબર કે દિગંબરનું નામ પણ આવવા દીધું નથી. ધન્ય છે તે અનાગ્રહી મહાપુરુષોને, ધન્ય છે તેઓની સુબુદ્ધિને અને ધન્ય છે તેઓની જનનીને. જેઓએ આચારાંગ સૂત્રમાં જણાવેલા ભિક્ષુઓ અને ભિક્ષુણીઓના આચારોને કદાગ્રહ સિવાય માત્ર એક જ વાર વાંચી જઇએ, તેઓને, મેં જે વાત ઉપર જણાવેલી છે તેમાં કોઇ કહેવા જેવું વધેલો નહિ. મારી ધારણા છે અને તે ઘણે ભાગે ખરી છે કે, આ માથુરી વાચનાના સમયે જ તે સાધુઓમાં સ્પષ્ટ રૂપે બે પક્ષ પડયા હતા. શ્વેતાંબરોમાં દિગંબરો વિષે જે દંતકથા છે તે, વીરાત ૬૦૯ માં દિગંબરોની ઉત્પત્તિ

છે. તો તે દંતકથામાં જણાવેલો સમય અને માથુરીવાચનાને
સમય લગભગ પાસે પાસેનો હોવાથી ઉપર જણાવેલી મારી
કલ્પનાને ટેકો મળવાનો સંભવ છે. બસ, હવે એક મગન
બે ફાડ થઈ, તડ તારા અને મગ મારા થયા, એક પિતાન
બે પુત્રોએ પોતાનો મજિયારો વહેંચી લઈ પિતાના ઘ
વચ્ચે એક મોટી ભીંત ચણવી શરૂ કરી-બન્ને પુત્રોને
વર્ધમાન ઉપર મમત્વ હોવાથી તે બન્નેએ પોતપોતાન
સિદ્ધાંતને વર્ધમાનને નામે ચડાવી આગ્રહના આવેશથ
અનેકાંતમાર્ગ અને અપેક્ષાવાદના વર્ધમાનના મૂળ નિયમ
ને તોડી પરસ્પર શબ્દાશબ્દીનું મહાભારત માંડયું. એ
એકને મિથ્યાદ્રષ્ટિ (ઓટિયો) કહ્યો, નિહ્નવ કહ્યો; ત્યાં
બીજાએ તેનો બદલો સ્પષ્ટ અને શિથિલ શબ્દોમાં વાળ્યો
બન્ને પક્ષોએ કદાગ્રહ પોતપોતાના પક્ષને મજબૂત કરવ
પોતાની અનુચિત અને એકાંતિક કલ્પનાને પણ વર્ધમાનને
નામે ચડાવી તે જાતનાં શાસ્ત્રો (શસ્ત્રો ?) પણ ઘ
નાખ્યાં અને તેમાં પણ તેઓની જે સ્થિતિ થઈ હતી તે
હું મારા શબ્દોમાં ન જણાવતાં આર્ય શ્રી સિદ્ધસેનના
શબ્દોમાં ટાંકું છું:

" ग्रामान्तरोपगतयोरेकामिषसंगजातमत्सरयोः ।
स्यात् सौख्यमपि शुनोर्भ्रात्रोरपि वादिनोर्न स्यात् ॥

—वादद्वात्रिंशिका–

તેઓ બન્ને બંધુઓ આવેશમાં ને આવેશમાં આ વા

અને તેની વૃત્તિઓ સાથે છે કે વસ્ત્રપાત્ર અને નગ્ન ! સાથે છે. તે બન્ને પક્ષે, ભવિષ્યની પ્રજાને પોતપોતાના પક્ષમાં જ મુક્તિના પટ્ટાનો દસ્તાવેજ મળી શકવાની અણાજતી અને બાલિશ વાત પણ કહી નાખી છે, જેના પરિણામે વર્તમાન પ્રજા ખરેખર મુક્તિને (શાંતિથી મુક્તિને) મેળવી રહી છે, એવું હું તો પ્રત્યક્ષપણે અનુભવું છું. પાણીમાં તરવાનું શીખનાર એક બાલક પણ સમજી શકે છે કે, તરવાની કળાનો અભ્યાસ થતાં સુધી તુંબડું કે દોરડું રાખવું પડે છે, પરંતુ તે અભ્યાસ પૂરો થયા પછી અને તરવામાં પૂરી રીતે નિપુણતા મેળવ્યા પછી તુંબડું કે દોરડું ભારરૂપ થાય છે. પણ જે અભ્યાસી તે કળામાં કાચો પાકો છે અને સંશયશીલ છે તેને તો પોતાનો પૂરો વિશ્વાસ થયા સિવાય તુંબડું કે દોરડું સલામતી માટે રાખવું પડે છે. આવી સરળ અને બાળસુબોધ બાબતમાં કોઈ એમ કહે કે, નહિ, પ્રત્યેક તરનારે નિરંતર દોરડું વા તુંબડું રાખવું જ જોઇએ, તે સિવાય તેની મુક્તિ નથી. અને બીજો કોઈ એમ કહે કે, દરેક તરનારે પોતાના આત્મબળ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ પાધરો કૂવામાં ભૂસકો મારવો જોઇએ અને દોરડા કે તુંબડાનો સ્પર્શ પણ કરવો નહિ. જો રખેને તરવાનાં કોઈ ઉપકરણનો સ્પર્શ થઈ ગયો તો તેમાં સારાવાટ નથી–આ બન્ને મત એવા છે કે, બાળકો પણ તેને હસી કાઢે છે તેમ શ્વેતાંબરતા અને દિગંબરતાનો આગ્રહ પણ એવો જ મુમુક્ષુઓ માટે હાસ્યપાત્ર છે. હું માનું છું કે, જો તેઓએ કોઈ જાતનો આગ્રહ ન રાખતાં માત્ર સૂત્રગ્રંથોને

જ પોતપોતાનો પક્ષ માંડયો હોત અને લખ્યું 'ભિક્ષુઓએ બને તેટલી જરૂરિયાતો ઓછી રાખ ન છૂટકે માત્ર સંયમ નિર્વાહ માટે કાંઈ છૂટ લેવી તે ઘણી જ ઓછી લેવી' આટલા જ અક્ષરોમાં રૈ પક્ષોનો આશય આવી જાય છે. સઘળું સમાધાન થ છે અને બેમાંથી એકે પક્ષ જરા પણ ખોટો થતો પરંતુ જેઓ આગ્રહને ઘોડે ચડયા હોય તેઓના [illegible] આવી મધ્યસ્થતા કે ઋજુતા કયાંથી આવે, જ્યાં હુંસાર્ નોબતો વાગતી હોય ત્યાં અપક્ષતાની તંતૂડી કોણ સાં તેઓએ પક્ષો–તે પણ અકાટય પક્ષો માંડયા અને [illegible] પ્રજાના આધ્યાત્મિક બળનું ખેદાનમેદાન થઇ જાય, મા બળનું સત્યાનાશ વળી જાય તો પણ 'देहं पातये' 'कार्यं साधये' ની રીતે તેઓએ પોતાનું વિશિષ્ટ બળ રસ્તે જ ખર્ચવા માંડયું અને જે વાત વર્ધમાને ન કહી, જે વાત વર્ધમાનના પ્રવચનમાં તેના સાંકળનારાએ નહોતી ચડાવી તે જ વાતને તેઓએ વર્ધમાનને નામે ડાવી અનેક ગ્રંથો લખવા માંડયા અને સાહિત્યરૂપી આ નિરોગી શિશુને, તે વર્ધમાનને નામે ચડાવાતા ઉમેરાઓ ખટાશ પાઇ પાઇને એટલું બધું શોફિત (સજેલું) ક દીધું કે, વર્તમાનમાં, તે, તેનો સોજો છે વા વાસ્તવિ રક્ત છે તે પણ કળી શકવું કઠણ થઇ પડયું છે–એક ત આચાર્ય, શ્રીજિનભદ્રજીએ એવો પ્રઘોષ કર્યો કે, 'જિ કલ્પ, વિચ્છિન્ન થઇ ગયો છે' એમ શ્રીજિને (!) કહ્યું ' આ જાતના ખોટી રીતે જિનને નામે ચડેલા પ્રવાદને અનુ સરીને અને તે રીતે [illegible]

આચારાંગ સૂત્રના ટીકાકાર શ્રી શીલાંકસૂરિજીએ તે આચાર-પ્રધાન ગ્રંથમાં જ્યાં જ્યાં વસ્ત્રપાત્રને લગતા નિયમો નોંધાયા છે ત્યાં ઘણે ઠેકાણે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, 'આ તો જિનકલ્પિનો આચાર છે' 'આ સૂત્ર જિનકલ્પિને ઉદ્દેશીને લખાયું છે' અને 'આ વાત તો જિનકલ્પિને ઘટે તેમ છે' હું ધારું છું ત્યાં સુધી ટીકાકારના એ ઉલ્લેખો તદ્દન મૃષારૂપથી છે. કારણ કે, જો તેમ નામના વિભાગવાર જ આચારોનું બંધારણ હોત તો મૂળમાં જ તેવો ઉલ્લેખ શા માટે ન નોંધાત. મૂળમાં તો માત્ર વિશેષણ વિનાના 'ભિક્ષુ' અને 'ભિક્ષુણી' શબ્દોથી જ આચાર લખવાનો આરંભ થયેલો છે. સાથે સાથે અહીં મારે એમ પણ બતાવી દેવું જોઈએ કે, ટીકાકારથી એ વાતનો મૃષારૂપથી અર્થ કરતાં કેટલેક ઠેકાણે તો પોતાના સંપ્રદાયથી પણ વિરુદ્ધ ગયા છે અને તેમ કરી કેટલેક ઠેકાણે તો[1] ચોક્ખી રીતે સ્ખલિત થયા છે:—આચારાંગ સૂત્રમાં પૃ૦ ૧૧૩ મેં ૫૫૬ મી કલમમાં, પૃ૦ ૧૯૦ મેં ૮૨૪ મી કલમમાં અને પૃ૦ ૧૯૪ મેં ૮૯૧ મી કલમમાં એક સરખી રીતે ભિક્ષુ અને ભિક્ષુણીના આચારો નોંધાયા છે. છતાં ટીકાકારશ્રીએ એ કલમોના ભાવને જિનકલ્પિઓને માટે ઘટાવવાનું સાહસ કરી સ્પષ્ટપણે પોતાના સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંતનો બાધ કર્યો છે. કારણ કે, શ્વેતાંબર સંપ્રદાયમાં જિનકલ્પના અધિકારી તરીકે પુરુષને જ ગણેલો છે, પણ સ્ત્રીને નથી ગણી. તો જે આચાર, એક સરખી

૧. રા. ભણશાળીવાળું આચારાંગસૂત્ર.

જોકે અહીં વિશેષ લખવાનું [illegible] છે, [illegible]
લંબાણ થવાની બીકથી આ [illegible]
રાખી મૂકવી પડે છે. ઉપરે [illegible]
છે, હું ઉપર જણાવી ગયો છું કે [illegible]
ઉપર સાધુઓનો જ હતો અને છે. [illegible]
ક્રિયાપદ્ધતિમાં પણ તે સમયને [illegible] ([illegible])
ને વાંછિત કરવાની છૂટ [illegible]
તેની એકતામાં ભંગાણ પાડી [illegible]
કહદી અને જાડી બનાવવાનો પ્રયત્ન [illegible]
માન શ્વેતાંબર દિગંબરના [illegible]
તેઓને અને તેઓનાં વર્તમાન [illegible]
એમાં કહેવામાં કોઈ માનનો [illegible]
રાખતો હોય એમ જણાતું નથી. [illegible]
ના બીજા મુદ્દામાં વિશેષ [illegible]
એટલું તો જણાવવાની જરૂર છે કે, [illegible]
એ ઝાડ ઉપર આજ સુધીમાં [illegible]
મુખ્ય ફણો પાડવાં આવ્યાં છે:—

૧. શ્વેતાંબરો સ્પષ્ટપણે [illegible]
વર્ષે તેઓમાંનો ઘણો ભાગ '[illegible]' [illegible].

૨. વીરાત્ ૮૮૬ વર્ષે [illegible] '[illegible]' [illegible]
નવા સંપ્રદાયની શરૂઆત થઈ.

૩. વીરાત્ ૧૪૬૪ વર્ષે '[illegible]' [illegible]

૪. વિક્રમાત્ ૧૧૩૬ માં [illegible]
મત શરૂ થયો.

પરતા સમાજને બચાવી લીધો છે અને ક્રિયોદ્ધાર કરી પાછા ક્રિયાસ્થાને આણવા પ્રબળ પ્રયત્ન પણ સેવ્યો છે. તેમ કેટલાક એવા પણ મહાપુરૂષો (!) થઈ ગયા છે કે જેઓએ પરતા સમાજ તરફ લક્ષ ન કરતાં માત્ર પોતાની સત્તાને જમાવવાને જ પ્રયત્નો સેવ્યા છે—વિક્રમસંવત્ ૧૩૦૨ માં ક્રિયોધ્ધારક જગચ્ચંદ્રસૂરિના સુખશીલ ગુરૂભાઈ વિજયચંદ્રસૂરિએ નીચે પ્રમાણેની ઉદ્ઘોષણા કરી પોતાની સત્તાને અચળ બનાવી હતી.

§ ૧. ગીતાર્થ. વસ્ત્રની પોટલીઓ રાખી શકે.
૨. ,, હમેશાં ઘી દૂધ વિગેરે ખાઈ શકે.
૩. ,, કપડાં ધોઈ શકે.
૪. ,, ફળ અને શાક લઈ શકે.
૫. ,, સાધ્વીએ આણેલો આહાર વાપરી શકે અને
૬. ,, શ્રાવકોને આવર્જિત કરવા (ખુશી કરવા પોતાના પક્ષમાં મેળવવા) તેઓની સાથે બેસીને પ્રતિક્રમણ પણ કરી શકે. ઇત્યાદિ—(ધર્મસાગરની ગોષિત પટ્ટા-

§ વિજયચંદ્રસૂરિએ આ ઉદ્ઘોષણાઓ માત્ર ગીતાર્થો માટે કરેલી છે એમ પટ્ટાવલીના ઉલ્લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટપણે જણાય છે. પરંતુ વર્તમાનમાં તો એવો કોઈ સાધુ ભાગ્યે જ હશે કે, જે, એ પ્રત્યેક ઉદ્ઘોષણની તામિલ ન કરતો હોય અથવા વર્તમાનમાં વર્તતા સાધુ માત્ર ગીતાર્થ હોય એ પણ સંભવિત છે—એમ હોવા સિવાય ઘરે ઘરે આચાર્યો, બાલદીક્ષા શાસ્ત્રવિશારદો, ન્યાયવિશારદો, ઉપદેશક ઉપાધ્યાયો, મુનિઓ અને પં. નામે કીડીઓની પેઠે શાને ઉભરાય—(પંચમકાળ!!!)

અહીં હું ઇચ્છું છું કે, ઉપર જણાવેલા પ્રત્યેક મતનો સવિસ્તર ઇતિહાસ આપું, પણ લખતી વખતે મારી પાસે તેટલો સમય, તેમ તેટલી સામગ્રી ન હોવાથી તે બાબતને મારે બીજા પ્રસંગ ઉપર છોડવી પડે છે. મારા નમ્ર મત પ્રમાણે જ્યારે ગુરુઓ ચૈત્યવાસી થયા ત્યારે સાધુઓના પવિત્ર બંધારણોને ઘણું જ નુકશાન લાગ્યું છે અને તે એટલું બધું છે કે અત્યાર સુધીમાં પણ તેનો પ્રતીકાર થવો તદ્દન અશક્ય થઇ પડ્યો છે—ચૈત્યવાસ થયા પછી ઘણા મહાપુરુષોએ તેનો પ્રતીકાર કરવા અનેક અનેક ભગીરથ પ્રયત્નો સેવ્યા છે, પણ તેઓથી તે ચૈત્યવાસની વિષમયી અસરનું સમૂલ ઉન્મૂલન તો થઈ શક્યું નથી, એ એક આપણાં દુર્ભાગ્યની જ નિશાની છે. ઇચ્છા હતી કે, આ ચૈત્યવાસનો વિસ્તારવાર હેવાલ આપું, પરંતુ મારે તેને ટુંકો કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. જેઓ ઉતાવળથી તે વિષે વિગત જાણવા ઇચ્છતા હોય તેઓને માત્ર એક સંઘપટ્ટક જોઈ જવાની ભલામણ કરું છું. આ સમયનો હેવાલ આપનાં 'સંબોધ પ્રકરણ' માં (પૃ૦ ૧૩–૧૮) શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી*

---

* શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી પોતે 'પણ ચૈત્યવાસી' સંપ્રદાયના હતા. માત્ર તેમનામાં ફેર એટલો હતો કે, તેઓ સદાચારી, શાસ્ત્રાભ્યાસી અને સુવિહિતાનુસારી હતા અને તે સમયના તેમના સંપ્રદાયની સ્થિતિ તો ઉપર લખ્યા પ્રમાણે વધે જતી હતી. એ સ્થિતિ વિપરીત લાગવાથી તેમને આ રીતે લખવું પડ્યું છે. એથી જ એમ જણાય છે કે, તેઓ હરેક ચૈત્યવાસી ન હતા પણ તે સંપ્રદાયના હતા. વર્તમાન યતિ સંપ્રદાયમાં પણ એવું દેખાઈ આવે છે કે, ...

નો ઉપયોગ કરે છે, જિનમંદિર અને શાળા ૧ચણ
એમાંના કોઇ કોઇ એમ કહે છે કે, શ્રાવકોની
સમ વાતો કહેવી નહિ, તેઓ સુદતી કાઢી દે છે, નિ
૨બતાવે છે અને બીજાની પણ ૩નાખે છે. તેઓ
રંગનાં સુગંધિત તથા ધૂપિત વસ્ત્રો પહેરે છે, સ્ત્રીઓ
સામે જાય છે, સાધ્વીઓએ લાવેલું વાપરે છે, દી
પંડયા લોકોની જેમ અધર્મથી ધનનો સંચય કરે છે
ઘણુ વાર ખાય છે, તાંબૂલ વિગેરેને વાપરે છે, ઘી,
વિગેરેને અગાયે છે, ફળ, ફુલ, અને સચિત્ત પાણીનો
ઉપયોગ કરે છે, જમણવારના પ્રસંગે મિષ્ટ આહારને ગ્ર
છે, આહાર માટે ખુશામત કરે છે, પૂછતાં છતાં પણ સ
ધર્મને બતાવતા નથી.

---

1. વર્તમાનમાં સાધુઓ મોટી સંસ્થાઓ (૫.૩દાન.એ.) વિગે
સ્થાપે છે અને તેના વહિવટમાં પણ માથાં મારી સંસ્થાઓ
ઈર્ષા કરી રહ્યા છે તે સૌ કોઇને પ્રત્યક્ષ છે. આ રીત સાધુએ
ચલાવવા કરતાં જુદી છે ; શ્રાવકોને આગમો નહિ વાંચ
દેવાની હકીકતનું મૂળ આ. હરિભદ્રમાં સમાયેલું છે ૨. પોતાના
ભક્તોને સહી કરવાનાં સલાહ દેવા, સહી કરવા મદદ આપ
મિલકત અને ખુદ પોતે પણ કેટરી કે સટ્ટામાં ભાગને લાભ મળે તે
ઉપર ભાગ કરતા કેટલાક સાધુઓને (?) એ પ્રત્યક્ષ જોયેલા છે ૩
જેઓને સંતાનો ન થતાં હોય એવી સ્ત્રીઓને તો ખાસ સાધુને
હાથે વાસક્ષેપ નખાવો તો કોઇ નજરે જોઇ છે-૩.મહિપ
બાઇઓનો ભાર છે. ૪ અત્યારે પણ આ રીત પ્રસિદ્ધ છે

સવારે સૂર્ય ઊગતાં જ ખાય છે. વારંવાર ખાય છે, વારંવાર વિગઇઓને ખાય છે. લોચ કરતા નથી. શરીર ઉપરનો મેલ ઊતારે છે. *સાધુઓની પ્રતિમા ધરતાં લાજે છે. જોડા રાખે છે. અને કારણ સિવાય [2]પણ કેડ ઉપર કપડું વીંટે છે. પોતે ભ્રષ્ટ છતાં બીજાઓને આલોચના આપે છે, થોડી ઉપધિનું પણ પડિલેહણ કરતા નથી. વસ્ત્રો, શય્યા, જોડા, વાહન, આયુધ અને તાંબા વિગેરેનાં પાત્રો રાખે છે, નાય છે, તેલ ચોળાવે છે, શૃંગાર સજે છે, અત્તર ફુલેલ લગાવે છે. [3]અમુક ગામ મારૂં અને અમુક કુલ મારૂં એમ મમત્વ કરે છે. [4]સ્ત્રીઓનો પ્રસંગ રાખે છે. શ્રાવકોને કહે છે કે, [5]મૃતકાર્ય (કારજ) વખતે જિનપૂજા કરો અને તે મૃતકોનું ધન, જિનદાનમાં આપી દો. પૈસાને માટે [6]અંગાદિ

---

૧. પાલીતાણા અને અમદાવાદ જેવા સાધુઓના અખાડાવાળા સ્થળમા આ રીતનો અનુભવ થવો શક્ય જણાય છે. * વર્તમાન ગુરૂઓ ? તો આ પ્રતિમાને ધરતા લાજતા નથી, પણ તેઓનો હામુકો વિચ્છેદ થયો જ બતાવે છે!!! અને એમ કહી પૂજ્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીને અપમાનિત કરતા જણાય છે! ૨. વિના કારણે કેડ ઉપર વસ્ત્ર વીંટવાની રીતને અનાચાર કહેવામાં આવ્યો છે તો વર્તમાનમાં પોટલિયા (વસ્ત્રની પોટલી રાખનારા) સાધુઓને હરિભદ્રસૂરિજી કયા શબ્દોથી વિભૂષિત કરેત ? ૩. આ રીત અત્યારે સ્પષ્ટપણે ચાલુ છે. ૪. ઉપધાનાદિ તપો (?) જેમા વિશેષે કરીને સ્ત્રીઓ જ ભાગ લે છે, તે જ્યાં પ્રવતતા હોય ત્યાંના પ્રસંગ સાથે આ પ્રસંગને સરખાવો. ૫ વર્તમાનમા મરણ પાછળ દેરાસરમાં પૂંજ (પૂજાની સામગ્રી) મેલવાની, સ્નાત્ર ભણાવવાની અને અઠ્ઠાઇ ઉત્સવો કરવાની જે ધમાલ ચાલી રહી છે તે ચૈત્યવાસિઓના જ વાંકડાં છે. ૬. વર્તમાનમાં જ્યારે ભગવતી સૂત્ર કે કલ્પસૂત્ર વંચાય

સૂત્રોને શ્રાવકોની સામે વાંચે છે. શાળામાં કે ગૃહિના ઘરમાં ખાજાં વિગેરેનો પાક કરાવે છે. [૭]નાંદ મંડાવે છે પોતાના હીનાચારવાળા મૃતગુરૂઓનાં દાહસ્થળો ઉપર પીઠો ચણાવે છે. બલિ કરે છે. [૮]તેઓના વ્યાખ્યાનમાં સ્ત્રીઓ તેમના (ગુરૂજીના) ગુણ ગાય છે. [૯]માત્ર સ્ત્રીઓની સમક્ષ પણ તેઓ વ્યાખ્યાન આપે છે અને સાધ્વીઓ માત્ર પુરૂષોની સમક્ષ પણ વ્યાખ્યાન આપે છે. ભિક્ષા માટે [૧૦]હિંડતા નથી. મંડળીમાં બેસીને ભોજન પણ કરતા નથી. આખી રાત સુવે છે. ગુણવંત જનો તરફ દ્વેષ રાખે છે. ક્રયવિક્રય કરે છે. પ્રવચનને બ્હાને વિકથાઓ કરે છે. પૈસા આપીને નાના બાળકોને ચેલા કરવા માટે વેચાતા લે છે. મુગ્ધ

છે ત્યારે શ્રાવકોને પોતાના ગજવામાં હાથ નાખવો પડે છે, એ વાત સૌનાજનોથી જાણીતી છે. આ રીતમાં એટલો સુધારો થયો છે કે ખુલ્લી રીતે તે પૈસા ગુરૂજી લેતા નથી. ૭. નાંદ મંડાવવાની ચાલુ પ્રથામાં ચૈત્યવાસિઓની કમાણી હતી, કમાણી તો અત્યારે પણ છે, કિંતુ તેને ગુરૂજી લેતા નથી—આ પ્રથા ચૈત્યવાસિઓએ કરેલી છે. ૮. જેમ લગ્નમાં ધોળમંગળ ગાય છે તેમ અપાસરામાં 'ગુરૂજીને નેહએ રૂપાના કાંડા' ઇત્યાદિ મધુર ધ્વનિથી સ્ત્રીઓ ગુરૂજીની ગમ્મત ઉડાવે છે—આ રીત નિંદનીય છે અને ચૈત્યવાસિઓની છે માટે અનાચરણીય છે. ૯. વર્તમાનમાં આ રીત પણ કેટલેક ઠેકાણે પ્રવર્તી રહી છે. ૧૦ નિર્દોષ ભિક્ષા લેવા જેવા અગત્યના કામ માટે યોગીવગ પોતેજ પધારતા હતા ત્યારે વર્તમાન આચાર્યો (?) તો તે અર્થે ક્ષુલ્લકોને અટાવે છે. જાણે કે તે કામ મજૂરોનું ન હોય—જ્યાં સાધુઓ માટેજ રસોડાં ખુલ્લાં મૂકાય ત્યાં વળી ભિક્ષાની નિર્દોષતા શી? (પંચમ

[illegible] છે. [illegible] કરે છે.
[illegible] છે. [illegible]
[illegible]
[illegible] છે અને [illegible] તે [illegible] છે [illegible]
[illegible] છે." [illegible]
[illegible] છે કે— ' આ [illegible]
છે." " [illegible] છે કે, [illegible]
[illegible] છે [illegible] છે, તે [illegible]
છે કે, [illegible]
[illegible] " [illegible]
[illegible]
[illegible] છે અને [illegible]
[illegible] પણ
છે. આ [illegible]
[illegible] પણ [illegible] છે. પરંતુ તેને [illegible]
[illegible] આ [illegible] સંબંધે અને
[illegible] વિશે ' [illegible] ' ([illegible]
[illegible]) [illegible]
[illegible] છે. પરંતુ તે [illegible] તે [illegible]
[illegible]
[illegible] છે [illegible]
[illegible] તે [illegible] પણ [illegible] છે
અને [illegible] પણ [illegible]
[illegible] છે. આ સંબંધે [illegible] છે

તરફ વાચકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચું છું. હું તો માનું છું કે, જે રોગ હાડોહાડ વ્યાપી ગયો હોય તેનું શીઘ્ર ઉન્મૂલન થવું ઘણું કઠણ પડે છે તેમ જે ચૈત્યવાસની અસર સાધુઓના મૂળ આચારો ઉપર થઈ ગઈ છે તે શીઘ્ર મટવી ઘણી મુશ્કેલ લાગે છે. તો પણ મહાત્મા ગાંધીજી જેવા કોઈ પુરૂષને જૈન સમાજ ઉત્પન્ન કરે તો, તે રોગ, એક ક્ષણ પણ ટકી શકે નહિ. આપણી જેમ દિગંબરોને પણ મોટી ક્ષતિ થઇ છે, તે આ કે, તેઓમાં વર્તમાનમાં સાધુઓ રહ્યા જ નથી. અને જે ભટ્ટારકો રહ્યા છે, તે બધા નગ્ન રહેવાનો ડોળ કર્યો છતાં એટલા બધા પરિગ્રહી બની ગયા છે કે, એક પણ હીનાચારમાં આપણાથી ઉતરતા નથી. આટલું લખીને અને આ લખાણમાં શ્વેતાંબર દિગંબરને લગતો ઇતિહાસ તથા તે બે પક્ષના પરિણામે થએલી ચારિત્રની હાનિને જણાવીને મારા પ્રથમ મુદ્દાની ચર્ચાને અહીં સમાપ્ત કરી, હવે 'ચૈત્યવાદ'ના બીજા મુદ્દાની ચર્ચા તરફ મારે વળવાનું છે. તો તે તરફ વાચકો પણ પોતાનું લક્ષ્ય કરશે, એવી આશા રાખી અહીં [illegible] મુદ્દાનો જ ઉપક્રમ કરવાની રજા લઉં છું.-

ચૈત્યવાદ.

જેમ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે એક મુદ્દાના પરિણામે આપણો વિશુદ્ધ જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પ નષ્ટ થયો અને તેને બદલે પરંપરાકલ્પ તથા નહિકલ્પ દાખલ થયો તે રીતે ચૈત્યપૂજાના સંબંધમાં પણ બનવા પામ્યું છે એમ હું માનું છું. આ બાબતને આપની સમક્ષ મૂકતાં પહેલાં મારે

'ચૈત્ય'ના ઇતિહાસને લગતો કેટલોક આવશ્યક ઉલ્લેખ કરવાનો છે અને તે આ પ્રમાણે છે:—માત્ર જૈન શબ્દકોશનું પ્રમાણ આપીને કહેવામાં આવે છે કે–"ચૈત્યં જિનૌકસ્ તદ્બિમ્બમ્"–(હેમચંદ્ર) અર્થાત્ 'ચૈત્ય' શબ્દનો અર્થ 'જિનગૃહ' અને 'જિનબિમ્બ' થાય છે. કોશનું આ પ્રમાણ, હું પણ સ્વીકારું છું. પરંતુ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં એવા શબ્દો સંખ્યાબંધ છે કે, જેઓનો અર્થ વાતાવરણને વશે ફર્યા કરે છે. આપણો ચર્ચાસ્પદ 'ચૈત્ય' શબ્દ પણ તે જ શબ્દોમાંનો એક છે. જ્યારે જ્યારે ઐતિહાસિકોમાં શબ્દોના ઇતિહાસની પૃચ્છા થાય છે ત્યારે તેઓ, તેના વાતાવરણજન્ય અર્થ તરફ લક્ષ ન કરતાં તેની મૂળ ઉત્પત્તિ, વ્યુત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિ તરફ લક્ષ કરે છે. આ રીતે જો 'ચૈત્ય' શબ્દની મૂળ ઉત્પત્તિ, વ્યુત્પત્તિ અને પ્રવૃત્તિ તરફ લક્ષ કરવામાં આવે તો જ તેનો ખરો અર્થ આપણાથી કળી શકાય તેમ છે. 'ચિતા' 'ચિતિ,' 'ચિત્ય' અને 'ચિત્યા' એ ચાર શબ્દોમાં 'ચૈત્ય' શબ્દનું મૂળ જડી આવે છે. એ ચારે શબ્દોનો અર્થ એક સરખો છે અને તે 'ચે' થાય છે અર્થાત્ 'ચે'નું સંબંધી એટલે એના ઉપર બનેલું કે તે નિમિત્તે બનેલું વા તેની જ કોઈ બીજા પ્રકારે રહેલી સત્તા-યાદગિરી-તેને 'ચૈત્ય' કહેવામાં આવે છે–જે સ્થળે મૃતકને અગ્નિદાહ કરવામાં આવે છે ત્યાં તેની રાખ ઉપર જ કાંઈ નિશાન કરવામાં આવે છે તેને જ 'ચૈત્ય' કહેવામાં આવે છે–'ચૈત્ય' શબ્દનો એ અર્થ મૂળ અર્થ છે, મુખ્ય અર્થ છે અને પ્રાચીનમાં પ્રાચીન અર્થ છે. મારા ભાષણને સમયે પણ મેં તેનો આ

or sacred tree. This is clear not only from the references in the literature, but also from the express statement in a Sanskrit dictionary of synonymous, the Vi va pravasa of Mahesvara kavi (A. D. 1111), quoted by the commentary of Mallinatha, (14th Century A. D.) on Kalidas's Meghaduta, verse 23.

EncycloPaedia of
Religion and Ethics
Vol 3. page 335

"ચૈત્ય. (સં. ચિતા શબ્દમાંથી નિષ્પન્ન થએલું વિશેષણ) તેની વ્યુત્પત્તિ અનુસાર આ શબ્દનો મૂળ અર્થ 'ચિતાના સંબંધી કોઈ' એવો થાય. ઉદાહરણ તરીકે મરી ગએલા માણસની રક્ષા ઉપર ઉભો કરેલો સ્તુપ (tumulus) અગર તે સ્થાનના ચિહ્ન રૂપે રોપવામાં આવેલું ઝાડ. આ શબ્દનો અર્વાચીનમાં પ્રાચીન અર્થ આજ પ્રકારનો ભારતીય સાહિત્યમાં–પછી તે સાહિત્ય બ્રાહ્મણ હો બૌદ્ધ હો અગર તો જૈન હો–થએલો જોવામાં આવે છે. પરંતુ સ્વર્ગવાસી મહાત્માઓનાં અવશિષ્ટ એવાં અસ્થિ અગર ભસ્મ ઉપર આ પ્રકારનાં સ્મારકો બાંધવાનો રીવાજ મુખ્યત્વે કરીને બૌદ્ધો અને જૈનોમાં જ પ્રવર્તેલો હોવાથી આ શબ્દ ('ચેતું' એક પ્રાકૃત ભાષાનું-પાલીનું રૂપ ચેતિય, ઇત્યાદિ થાય છે) તેમના જ સાહિત્યનો ખાસ પારિભાષિક શબ્દ છે. આ અર્થમાં તે વસ્તુતઃ ભારત–વર્ષમાં

करके धातुओ में हिरण्यका टुकडा मिला कर उन पर स्तूपका चयन (चुनना) किया जाता था। बुद्ध के शरीर–धातुओं के विभाग तथा उनपर स्थान स्थानपर स्तूप बनने की कथा प्रसिद्ध ही है। बौद्धों तथा जैनों के स्तूप और चैत्य पहले स्मारक चिह्न थे, फिर पूज्य हो गए "

(પંડિત ચંદ્રધર શર્મા ગુલેરી, બી–એ, અજમેર)

૩. પ્રમિતિવાળા આચારાંગ સૂત્રમાં તે વિષે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છેઃ–' चेइयमेहेसु ' (પૃ૦ ૩:૮) ' चेइयाइं ' (પૃ૦ ૩૬૬–૩૬૭) '[1]दवलं वा चेइयकडं ' '[2]थूमं वा चेइयकडं ' (પૃ૦ ૩૮૨) અને '[3]मडयथूभियासु वा ' मडय चेइयेसु वा ' (પૃ૦ ૪૨૦) એ રીતે અને એટલે સ્થળે આચારાંગ સૂત્રમાં ' ચૈત્ય ' શબ્દનો ઉપયોગ થએલો છે. સૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં ' ચૈત્ય ' શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે ત્યાં ત્યાં વધારેમાં વધારે રીતે તેનો અર્થ ' વ્યંતરાયતન ' કરવામાં આવ્યો છે. આ વ્યંતરાયતન, તે બીજું કશું નહિ પણ શ્મશાનમાં, ઉજ્જડ જગ્યામાં, ખંડેરોમાં કે ગૃહસ્થોની રહેવાની હદના કોઈ ભાગમાં બાળેલાં કે દાટેલાં મૃતશરીરો ઉપર ચણાવેલા ચોતરા, સ્તૂપો કે કબરો છે–વિશેષે કરીને મૃતદેહોનાં બાળવા કે દફનાવવાનાં ઠેકાણામાં જ વ્યંતરોનો નિવાસ લોક પ્રતીત છે માટે તેવે સ્થળે ચણેલા

૧. ચૈત્યસ્થાનીય–ચિતાનું સ્મારક–ચિહ્ન. ૨. ચૈત્યસ્થાનીય સ્તૂપ ૩. મૃતકોની સ્તૂપિકા–નાના નાના સ્તૂપો. ૪. મૃતકોનાં ' ચૈત્યો (ચિતા સૂચક સ્મારકો.)

'ચૈત્ય' શબ્દ વપરાયો છે. તે બધાં સ્થલોનો સૂત્રપાઠ આ પ્રમાણે છે:—

(૨) સૂત્રકૃતાંગ—"(१) मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासति" –(નાલંદીયઅધ્યયન, સ૦ પૃ૦ ૪૨૫) અંગસૂત્રોમાં જ્યાં જ્યાં 'અમુક પુરૂષ, અમુક વ્યક્તિનો આદર કરે છે' એવા ઉલ્લેખો આવે છે ત્યાં સર્વ ઠેકાણે આ (मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासति) ઉલ્લેખ નોંધાએલો છે. આનો આ અર્થ છે–' જે ઉપાસક છે તે પોતાના 'ઉપાસ્ય'ની મંગલની પેઠે વા માંગલિક રીતે અને દેવતાની પેઠે તથા 'ચૈત્ય'ની પેઠે વા દેવના 'ચૈત્ય'ની પેઠે પર્યુપાસના કરે છે. અર્થાત્ જેમ ધર્મવીર અને કર્મવીર પુરૂષોનાં ચૈત્યો–દેહ થયા પછી તેઓની ચિતા ઉપર ચણાએલાં સ્મારકો–પર્યુપાસ્ય છે તેમ એ ઉપાસ્ય પણ તે ઉપાસકને પર્યુપાસ્ય છે.

(૩) સ્થાનાંગ—" (१) मंगलं देवतं चेतितं पज्जुवासेत्ता (સ૦ પૃ૦ ૧૦૮) આ ઉલ્લેખનો અર્થ ઉપર પ્રમાણે છે.

(૨-૩) (" मंगलं देवयं चेइयं पज्जुवासामि. ") (સ૦ પૃ૦ ૧૪૨ અને ૨૪૪) આવા ઉલ્લેખમાં આવેલા 'ચૈત્ય'નો અર્થ ઉપર જણાવાઇ ગયો છે.

(૪) ("तासि णं × उवरिं चत्तारि, चत्तारि चेतितथूभा × × × तेसि णं चेतितथूभाणं पुरतो चत्तारि मणिपेढिआओ, तासि णं × उवरिं चत्तारि चेतितरुक्खा ")

(સ૦ ૨૨૯–૨૩૦ નંદીશ્વર—વિચાર !) આ ઉલ્લેખમાં ' ચૈત્યસ્તૂપ ' શબ્દ વપરાએલો છે, એનો અર્થ પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જ સમજવાનો છે, અન્યથા તે શબ્દનો આ પ્રકરણમાં સમન્વય થવો સંભવતો નથી.

(४) समवायांग–(१) ("सुहम्माए सभाए माणवए चेइयवखंभे × × × वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु जिण-सकहाओ ") (સ૦ પૃ૦ ૬૩) આ સ્થળે વપરાએલો 'ચૈત્ય-સ્તમ્ભ' શબ્દ, તે જ અર્થને સૂચવે છે, ચૈત્યનો જે પ્રાચીનતમ અને પ્રધાન અર્થ છે. ટીકાકાર મહાશય પણ અહીં તે મુખ્ય અર્થને જ અનુસર્યા છેઃ–(सुधर्मसभामध्ये षष्टियोजनमानो माणवको नाम चैत्यस्तंभोऽस्ति, तत्र वज्रमयेषु गोलवट् वृत्ता वर्तुलाः ये समुद्गका भाजनविशेषाः, तेषु जिनसक्थीनि + + + तीर्थंकराणां × अस्थीनि मज्ञप्तानि ") (સ૦ પૃ૦ ૬૪) અર્થાત્ સુધર્મસભાની વચ્ચે એક ચૈત્યસ્તંભ છે, તેમાં વજ્રમય ગોળાકાર ભાજનમાં તીર્થંકરો-નાં હાડકાંઓ રાખેલાં જણાવ્યાં છે " આ સ્તમ્ભની ઉંચાઈ ટીકાકારે ૬૦ યોજન જણાવી છે, તેની સામું વાચકોએ જોવાનું નથી કારણ કે એ દિવ્ય સ્તંભ છે. હું તો તેને ૬૦ ને બદલે ૬૦૦૦૦ યોજન ઉંચો માનવાને પણ તૈયાર છું (!)

(२) " णायाधम्मकहासु णं णायाणं xxx चेइआइं"– સ૦ (પૃ૦ ૧૧૬) (३) " उवासगदसासु णं उवासगाणं xxx चेइयाइं (સ૦ પૃ૦ ૧૧૯) (४) ×अंतगडाणं xx

चेइयाई '–(સ૦ પૃ૦ ૧૨૧) (૫) " अणुत्तरोववाइयाणं × चेइयाई "–(સ૦ પૃ૦ ૧૨૨) તથા (૬) दुहविवागाणं × चेइयाई, सुहविवागाणं चेइयाई "–(સ૦ પૃ૦ ૧૨૫) એ પાંચ સ્થળે ' ચૈત્ય ' શબ્દનો ઉપયોગ થએલો છે. સમવાયાંગ સૂત્રમાં એક એવું પ્રકરણ છે, જેમાં બારે અંગમાં આવેલા વિષયોની નોંધ કરેલી છે. તે સ્થળે ઉપરના પાંચ ઉલ્લેખો આવેલા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે, " જ્ઞાતાધર્મકથા સૂત્રમાં જ્ઞાતોનાં ચૈત્યો, ઉપાસકદશા સૂત્રમાં ઉપાસકોનાં ચૈત્યો, અંતકૃદશા સૂત્રમાં અંતકૃતોનાં ચૈત્યો, અનુત્તરોપપાતિકદશામાં અનુત્તરોપપાતિકોનાં ચૈત્યો અને વિપાકમાં દુઃખ વિપાકવાળાનાં અને સુખ વિપાકવાળાનાં ચૈત્યો કહેલાં છે. " આ ઉલ્લેખોમાં પણ ' ચૈત્ય ' નો તે પ્રધાન અર્થ ' ચિતા ઉપર બનેલું સ્મારક ' જ ઘટી શકે છે. અર્થાત્ એ ' જ્ઞાત ' શબ્દનો ટીકાકારે કરેલો ' ઉદાહરણ ' અર્થ આપણે કબૂલ રાખીએ તો ' જ્ઞાતોનાં ચૈત્યો ' નો અર્થ આ પ્રમાણે થાય છે:– ' જ્ઞાતા૦ ' સૂત્રમાં જેનાં જેનાં ઉદાહરણો દર્શાવ્યાં છે તેનાં ' ચૈત્યો ' પણ તેમાં વર્ણવેલાં છે અને આ ' ચૈત્યો ' તે ચિતા ઉપર બનેલાં સ્મારકો સિવાય બીજાં સંભવતાં નથી એ જ રીતે–ઉપાસકદશા સૂત્રમાં નિરૂપાએલા ઉપાસકોનાં ચૈત્યો, અંતકૃદશા સૂત્રમાં જણાવેલા અંતગડ પુરૂષોનાં ચૈત્યો, અનુત્તરોપપાતિક દશા સૂત્રમાં સૂચવાએલા અનુત્તરવિમાનગામિઓનાં ચૈત્યો અને વિપાક સૂત્રમાં નોંધાએલા તે તે દુઃખી અને સુખી પુરૂષોનાં ચૈત્યો–એ બધા ઉલ્લેખોનો સમન્વય પણ ' જ્ઞાતોનાં

સમવાયાંગના ' ચૈત્ય ' શબ્દને લગતા બધા ઉલ્લેખો તેના
તે પ્રધાન અને પ્રાચીન અર્થનો જ સંવાદ કરે છે. તથા
બાકીનાં ' ભગવતી ' વિગેરે અંગો પણ એ વિષે એવો જ
અભિપ્રાય દર્શાવે છે. તે આ પ્રમાણે છે–

(૫) વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી) સૂત્રમાં 'ચૈત્ય' શબ્દનો
ઉપયોગ જે જે ઠેકાણે થએલો છે, તેની હકીકત આ પ્રમાણે
છેઃ–(૧) " असुरकुमाररण्णो × समाए सुहम्माए माण-
वए चेइए खंभे वइरामएसु गोलवट्टसमुग्गएसु बहूओ-
जिणसकहाओ संणिक्खित्ताओ चिट्ठंति"–(બા૦ પૃ૦ ૮૭૭)
આ ઉલ્લેખ, સમવાયાંગ સૂત્રના પેલા ઉલ્લેખને મળતો છે
અને તેનો અર્થ પણ તેવો જ છે–અહીં પણ શ્રીજિનન
હાડકાંઓ વજ્રમય ગોળ ડબ્બામાં ભરીને એ ચૈત્યસ્તમ્ભમ
રાખેલાં છે, એ જ બાબતનો ઉલ્લેખ છે અને ચૈત્યસ્તમ્ભ
આ ભાવમાં ટીકાકાર પણ ટેકો આપે છે તેથી અહીં ચૈ
એલો ' ચૈત્યસ્તમ્ભ ' શબ્દ પોતાના મૂળ અને પ્રાચ
અર્થને સૂચવે છે એ નિર્વિવાદ છે. તથા (૨) " चेइ
वंदइ "–(બા૦ પૃ૦ ૧૫૦૭–૧૫૦૮–૧૫૦૯)

(૩) " अरहंतचेइयाणि वा " (બા૦ પૃ૦ ૨
૨૫૬) (૪) " देवयं चेइयं " (બા૦ પૃ૦ ૧૫૨–૨
૮૭૭–૧૨૪૬) (૫) " चेइयमहे " (બા૦ પૃ૦ ૭
આ ચારે ઉલ્લેખોમાં પણ ' ચૈત્ય ' શબ્દના તે જ
સમન્વય કરવો સમુચિત જણાય છે જે તેનો મુખ્ય
પ્રાચીન ભાવ છે. આ ઉપરાંત નીચેને બધે ઠેકાણે '

શબ્દનો ઉપયોગ વ્યંતરાયતન (વ્યંતરનું રહેઠાણુ) અર્થમાં ચએલો છે:-(૬) " गुणसिलए चेइये " (આ૦ પૃ૦ ૫-૧૪૮-૧૮૨-૧૯૧-૧૯૨-૫૦૯-૫૧૧-૫૧૨-૫૧૪-૬૨૨-૧૩૦૫-૧૩૮૧-૧૪૦૪-૧૪૧૪. (૭) " छत्तपलासए चेइये " (પૃ૦ ૧૫૩-૧૬૪) (૮) " पुप्फवईए चेइये " (પૃ૦ ૧૮૨-૧૮૬-૧૮૭-૧૮૯-૧૯૦-૧૯૨-૮૩૬) (૯) " नंदणे चेइए " (પૃ૦ ૨૧૧-૨૨૫) (૧૦) " पुण्णभद्दे चेइए " (પૃ૦ ૩૦૧-૮૩૮-૮૪૨-૧૧૨૪-૧૧૨૭) (૧૧) माणिभद्दे चेइए " (પૃ૦ ૭૧૩) (૧૨) " दूइपलासे चेइए " (પૃ૦ ૭૩૮-૮૭૦-૯૩૪-૧૪૨૨) (૧૩) " बहुसालए चेइए " (પૃ૦ ૭૮૭-૭૮૮-૭૯૩-૭૯૯-૮૦૦-૮૦૨-૮૦૪-૮૩૧-૮૩૪-૮૩૭) (૧૪) " कोट्ठए चेइए " (પૃ૦ ૮૩૮-૮૪૨-૯૭૭-૯૭૮-૧૨૦૦-૧૨૩૩-૧૨૩૬-૧૨૫૦-૧૨૫૩-૧૨૬૫) (૧૫) " संखवणे चेइए " (પૃ૦ ૯૭૦-૯૭૪) (૧૬) " चंदोत्तरायणे चेइए " (પૃ૦ ૯૮૭) (૧૭) " मंडिकुच्छिंसि चेइए " (પૃ૦ ૧૨૪૨) (૧૮) " चंदोयरणंमि चेइए " (પૃ૦ ૧૨૪૨) (૧૯) " कंडियायणंसि चेइए " (પૃ૦ ૧૨૪૩) (૨૦) "साल्कोट्ठएए चेइए"(પૃ૦ ૧૨૬૫-૧૨૬૬-૧૨૬૮-૧૨૭૦) (૨૧) " एगजंबुए चेइए " (પૃ૦ ૧૩૧૦-૧૩૧૩) ટીકાકારે પણ તે બધે ઠેકાણે ' ચૈત્ય ' શબ્દથી ' વ્યંતરાયતન ' સમજવાનો જ આગ્રહ કર્યો છે. તે વિષે તેઓએ જણાવ્યું છે કે—" चितेर्भावः कर्म वा चैत्यम्,

तस्येह व्यन्तरायतनम्, न तु भगवतामर्हतामायतनम्" (पृ० ५) प्रसिद्ध કોશકાર શ્રીહેમચંદ્રજી જણાવે છે કે— "चिति-चित्या-चितास्तुल्याः" (-મર્ત્યકાંડઃ૯-૩૯)-ચિતિ, ચિત્યા અને ચિતા, એ ત્રણે શબ્દો સમાનાર્થક છે અને તે ત્રણેનો અર્થ 'ચે' થાય છે. ઉપર જણાવેલા ટીકાના ઉલ્લેખમાં ટીકાકારશ્રીએ આ 'ચિતિ' શબ્દનો જ ઉપયોગ કર્યો છે અને તેમ કરી આ સ્થળે તો 'ચૈત્ય' શબ્દની ઉત્પત્તિ, વ્યુત્પત્તિ, પ્રવૃત્તિ અને અર્થ; એ બધું પ્રાચીન અને પ્રધાન જણાવ્યું છે અર્થાત્ એ પ્રકારે આ ઉલ્લેખે 'ચૈત્ય'ના પ્રધાન અને યૌગિક અર્થને જ દ્રઢીભૂત કરી 'ચૈત્ય' શબ્દને લોકપ્રવાહથી મુક્ત કરી સ્વતંત્ર કર્યો છે.

જ્ઞાતાધર્મ કથા સૂત્રમાં અને બાકીનાં બીજાં અંગોમાં પણ જ્યાં જ્યાં 'ચૈત્ય' શબ્દનો ઉપયોગ થયો છે ત્યાં તેનો વિશેષ કરીને 'વ્યંતરાયતન' અર્થ કરેલો છે- તે તે સૂત્રોમાં જે જે ઠેકાણે તે શબ્દ યોજાયો છે તે ઠેકાણાં આ છે:—

(૬) જ્ઞાતાધર્મકથાસૂત્ર—(૧) "पुण्णभद्दे चेइए"— (સ૦ પૃ૦-૩-૭-૧૬૩-૨૨૨-૨૫૨) (૨) "गुणसिलए चेइए" (સ૦ પૃ૦ ૧૧-૩૬-૪૬-૫૫-૭૧-૭૮-૨૪૧-૨૪૬-૨૪૭-૨૫૧) (૩) "अंबसालवणे चेइए" (સ૦ પૃ૦ ૨૪૮) (૪) "कोट्ठए चेइए" (સ૦ પૃ૦ ૨૫૧) (૫) "कामम्हावणे चेइए" (સ૦ પૃ૦ ૨૫૧) અને (૬) "देवयं चेइयं पज्जुवासणिज्जे" (સ૦ પૃ૦ ૨૪૫).

(૭) ઉપાસકદશા—(૧) "पुण्णभद्दे चेइए" (સ૦

પૃ૦ ૧-૧૬) (૨) " दूइपलासए चेइए " (સ૦ પૃ૦ ૧-૧૩-૧૮) (૩) " कोट्ठए चेइए " (સ૦ પૃ૦ ૩૧-૩૪-૫૩) (૪) " गुणसिले चेइए " (સ૦ પૃ૦ ૪૮) આ સાતમા અંગમાં આ ચારે ઉલ્લેખોમાં વપરાએલ 'ચૈત્ય' શબ્દ 'વ્યંતરાયતન' ને સૂચવે છે અને હવે પછીના આ બે ઉલ્લેખોમાં તે શબ્દનો અનુક્રમે સામાન્ય ચૈત્ય, અને 'અરિહંતચૈત્ય' અર્થ છે. તે ઉલ્લેખો આ છેઃ " देवयं चेइयं" (સ૦ પૃ૦ ૪૭) (૧) " अरिहंतचेइयाणि वा " (સ૦ પૃ૦ ૧૨) અર્થાત્ આ અંગનો એક પણ ઉલ્લેખ 'ચૈત્ય' શબ્દના મુખ્ય અને પ્રાચીન અર્થને વ્યભિચર્યો નથી.

(૮) અંતકૃદ્દશા—(૧) "पुण्णभद्दे चेइए " (આગ૦ સિ૦ ૧૦૩૬ પૃ૦ ૧-૧૬-૧૮) (૨) "गुणसिलए चेइए" (પૃ૦ ૧૩-૧૪-૧૬) (૩) " काममहावणे चेइए " (પૃ૦ ૧૬) આ ઉલ્લેખો પણ 'વ્યંતરાયતન' ના અર્થને દેખાડે છે.

(૯) अनुत्तरोपपातिकदशा (૧) "गुणसिलए चेइए" (આગ૦ સિ૦ ૧૨૦ પૃ૦ ૨૩-૨૬) આ ઉલ્લેખ પણ એ જ અર્થનો છે.

(૧૦) પ્રશ્નવ્યાકરણ—(૧) "पुण्णभद्दे चेइए" (પૃ૦ ૧) (૨) " घर-सरण-लेण-आवण-चेइय-देवकुल-चित्तसभा-पवा-आयतण-आवसह-भूमिघर-मंडवाण कए" (સ૦ પૃ૦ ૬૩) આ પ્રકરણમાં જે

નિમિત્તોથી હિંસા થાય છે તે બધાંનો નામનિર્દેશ કરેલો છે. તેમાં બીજાં નામો સાથે 'ચૈત્ય' નો પણ ઉલ્લેખ કરેલો છે અને સાથે 'દેવકુલ' નો ઉલ્લેખ કરેલો હોવાથી અહીંનો 'ચૈત્ય' શબ્દ ચિતા ઉપર ચણેલા સ્મારકને જ સૂચવે છે. આ ઉપરાંત (૨) "चेतियाणि" (સ૦ પૃ૦ ૯૩) અને (૩) "तवस्सि–कुल–गुण–संघ–चेइयट्ठे" (સ૦ પૃ૦ ૧૨૨) આવા પણ બે ઉલ્લેખો મળે છે. તેમાં પ્રથમના ઉલ્લેખમાં 'ચૈત્યોને' દેવોના પરિગ્રહરૂપે સૂચવ્યા છે. સ્વર્ગમાં પણ શ્રીજિનનાં અસ્થિઓ પહોંચેલાં છે ? એટલે ત્યાં તેમનું સ્મારક 'ચૈત્ય' હોય એ સંભવિત છે. બીજો ઉલ્લેખ 'ચૈત્ય' ની રક્ષા કરવાની સૂચના કરે છે–એ રીતે એ બન્ને ઉલ્લેખો કોઈ ધર્મવીરના સ્મારક ચિહ્ન સિવાય કોઈ બીજા અર્થને સૂચવી શકે તેમ નથી.

(૧૧) વિપાકસૂત્ર–(૧) ("पुण्णभद्दे चेइए");–(પૃ૦ ૧) (૨) (गुणसिलए चेइए) (પૃ૦ ૧૦૩) આ બન્ને ઉલ્લેખોમાં આવેલો 'ચૈત્ય' શબ્દ પણ તે જ 'વ્યંતરાયતન'ને સૂચવે છે, જે વિષે અત્યાર સુધીમાં ઘણું લખાઈ ચૂક્યું છે. આ રીતે અત્યારે અંગોમાં વપરાએલો 'ચૈત્ય' શબ્દ, તેના પ્રાચીન અને પ્રધાન અર્થને સૂચવવામાં ક્યાંય પછાત રહેતો હોય વા, તેનો તે અર્થ ક્યાંય અસંગત થતો હોય એમ મને તો જણાતું નથી.

ભારતના પ્રાચીન વાસ્તુશાસ્ત્રી શ્રીવરાહમિહિરે પોતાની બૃહત્સંહિતાના પર મા વાસ્તુવિદ્યા નામના અધ્યાયમાં એવું જણાવ્યું છે કે "चैत्ये भयं ग्रहकृतम्" (ग्रहा भूतानि

(પૃ૦ ૬૮૭) અર્થાત્ જો કોઈ ગૃહસ્થ 'ચૈત્ય' ની પાસે પોતાનું ઘર ચણાવે તો તેને લૌકિક ભય થવાનો સંભવ છે. આથી આ વાત વિશેષ દૃઢ થાય છે કે, ચૈત્યની જ આએ ભૂતોનો વાસો સંભવિત છે અને તે ઉપરથી તેનું સામીપ્યજન્ય 'વ્યંતરાયતન'નું અભિધાન, જે સ્તોમ ઠેક ઠેકાણે જણાએલું છે તેની યુક્તતામાં વિવાદ જેવું જણાતું નથી. અને તેના ચૈત્યના-પ્રાચીન તથા પ્રધાન અર્થને-ચિતા ઉપર ચણેલા સ્તૂપરુપ-અર્થને પણ કશો બાધ લાગતો નથી.

હવે મારે 'ચૈત્ય'ના તે પ્રાચીન અર્થને જ વિશેષ દૃઢીભૂત કરવા માટે કેટલાક પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ કોશોનાં પણ પ્રમાણો આપવાનાં છે તે આ પ્રમાણે છેઃ—

પ. પાલીભાષાના સુપ્રસિદ્ધ કોશમાં 'ચૈત્ય' શબ્દ વિષે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છેઃ-

Chaityam—A religious Building or shrine a temple, a thupa or Buddhist relic Shrine, a sacred tree, a tomb [चैत्यं]

--Dictionary of The Pali Language by Childers.

P. 102.

૬ 'चैत्यं जिनौकः, तद्बिम्बम्' લખનારા શ્રીહેમચંદ્ર સૂરિ પણ 'ચૈત્ય' શબ્દ વિષે નીચે પ્રમાણે જણાવી ગએલા છેઃ-" चित्यं मृतकचैत्ये स्यात् "-(अनेकार्थ० द्विस्वर० ૩૬૬) આ ઉલ્લેખમાં એમણે 'મૃતકચૈત્ય' (મડાંઓ

ચૈત્ય) શબ્દ વાપરી ' ચૈત્ય ' શબ્દના તે જ અર્થનો ઉપયોગ કર્યો છે, જે તેનો પ્રધાન અને પ્રાચીન અર્થ છે.

૭ ' વાચસ્પત્ય-અભિધાન ' નામના વિશાલકાય કોશમાં આ શબ્દ વિષે નીચે પ્રમાણે જણાવ્યું છે:-"ચૈત્ય ન० चित्याया इदम् × अण्. "सेतु-वल्मीक-निम्नास्थि-चैत्याद्युपलक्षिता. "-(याज्ञवल्क्य स्मृति)

૮ ' શબ્દ કલ્પદ્રુમ ' નામના વિશ્રુત કોશમાં ' ચૈત્ય શબ્દ વિષે નીચેનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે: " ચૈત્ય-ન० पु० चित्यस्य इदम् " यत्र यूपा मणिमयाश्चैत्याश्चापि हिरण्मयाः "-(મહાભારત)

૯ ' બંગલા ભાષાર અભિધાન ' નામના બંગાળી કોશમાં ' ચૈત્ય ' શબ્દનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે:—

" ચૈત્ય-(ચત) સ્મૃતિસ્તંભ, ચિતા (શ્મશાન)+ ય (ઇદમર્થે યત) પુ० રથ્યા (ગુજરાતી-રાખ) કિંવા શ્મશાન પાર્શ્વસ્થ ઓઢગછેર (ગુ० ગયુનું) વૃક્ષવૃક્ષ, શ્મશાનતરુ, ચિતા સંબન્ધીય.

આ રીતે ' ચૈત્ય ' શબ્દનો જે અર્થ મેં જણાવ્યો છે, તેમાં હું ધારું છું તે પ્રમાણે વાચકોને કોઇ રીતે સંશય, વિપર્યય કે ભ્રમ થવાનો અવકાશ રહેતો નથી-જૈન સૂત્રોએ અને બીજા બીજા પ્રામાણિક કોશોએ એ જ અર્થને પ્રધાન ભાવે સ્વીકાર્યો છે. હજી પણ મારા શ્રદ્ધાળુ જૈન

છે, તમે ત્રણ ચિતિકા—ચૈ-બનાવો—એક તીર્થંકરની, બીજી ગણધરની અને ત્રીજી સર્વ સાધુઓની, તેમાં આગ પ્રગટાવો અને પછી તેને જલદોથી ઠારી પાડો. પછી તે શક્રાદિ દેવોએ યથોચિત રીતે તે પવિત્ર ભસ્મમાંથી શ્રી જિનનાં અસ્થિઓ વીણી લીધાં." [ઇત્યાદિ] ત્યાર બાદ શક્રે આવું રીત પ્રમાણે દેવોને કહ્યું છે, કે દેવો ! તમે મોટામાં મોટા અને રત્નમય ત્રણ ચૈત્યસ્તૂપો રચો—એક તીર્થંકરની ચિતા ઉપર, બીજો ગણધરની ચિતા ઉપર અને ત્રીજો સાધુઓની ચિતા ઉપર. દેવોએ શક્રના વચન પ્રમાણે ત્યાં ત્રણ સ્તૂપ કર્યા અને પછી તે બધા દેવો પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા—પોત પોતાને ઠેકાણે જઈ, તે અસ્થિઓને વજ્રમય ગોળ ડબ્બામાં મૂકી તેઓએ તે ડબ્બાઓને પોત પોતાના ચૈત્યસ્તંભોમાં રાખ્યા." ટીકાકારો પણ એ જ અભિપ્રાયનું સમર્થન કરે છે:—" चितिकानिर्वापणादनु भगवतस्तीर्थंकरस्य × × सक्थि दक्षिणां गृह्णाति × विद्याधराधिपा अन्ये शेषाणि गृह्णन्ति × भस्मनि धूलीं मन्त्रानादायेव गर्तायां जातायां मा भूत् तत्र पापगमनकानामसङ्गः,

---

૧ ક્રિયા ઉચિત પ્રકારપણે દેવો કરે તેમાં જ તેની વિશેષ મહત્તા છે, તેમ ધારી તેઓએ ભસ્મીભૂત દાઢ સુદ્ધાં પણ સ્વર્ગે મોકલી દીધી છે. આ આખ્યાનનું એવું ભીષણ પરિણામ આવ્યું છે કે, વર્તમાનમાં મનુષ્યો ખાતર અસ્થિ રહેવા અત્યારે પણ કોઈની વાત નથી-હું તે પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો છું કે, અત્યારે કોઈ સ્વર્ગવાસી થાય, ખરી રીતે મૃતદેહનાં હાડ ન રહે, પરંતુ આપણે તો તેવી ખાસ ઓળખ ફૂલ કરતા નથી.

सातत्येन तीर्थप्रवृत्तिश्च स्यादिति स्तूपविधिमाह— × त्रीन् चैत्यस्तूपान् × कुरुत चितात्रयक्षितिषु इत्यर्थः ”— (આ૦ પૃ૦ ૧૪૦–૧૪૭) જે ભાવ, ઉપર્યુક્ત મૂળ પાઠમાં જણાવ્યો છે તે જ ભાવનો અક્ષરાનુવાદ ટીકાકારે કરેલો છે. વિશેષમાં એટલું જણાવ્યું છે કે, ભગવંતના દાહસ્થળની આશાતના ન થાય અને નિરંતર તીર્થપ્રવૃત્તિ થાય એ કારણથી ત્યાં–ચિતાની જગ્યાએ–ચૈત્યસ્તૂપો કરવામાં આવે છે. આ રીતે તેમણે ‘ચૈત્ય’ ના પ્રધાન અર્થની પૂજ્યતા પણ દર્શાવી છે. આવો એક બીજો ઉલ્લેખ ‘જ્ઞાતા-’ અંગ–સૂત્રની ટીકામાં પણ છે. તેને જોનારાએ સમિતિવાળા તે સૂત્રનું પૃ૦ ૧૫૫ મું જોવું અને આ હકીકતને નક્કી કરી લેવી.

હવે તો વાચકોનાં મન ઠંડાં થયાં હશે અને તેઓ ‘ચૈત્ય’ શબ્દના પ્રધાન અર્થ વિષે અને તેમ કરવાની જૈની પદ્ધતિ વિષે પણ ઉપર્યુક્ત અનેક પ્રમાણોથી સમજી શક્યા હશે. તો હવે મારે તેઓને સ્પષ્ટપણે જણાવી દેવાની જરૂર છે કે, એ ‘ચૈત્ય’ શબ્દના પ્રધાન અર્થમાં જ મૂર્તિ-પૂજાનું મૂળ સમાએલું છે–મૂર્તિનો મૂળ ઇતિહાસ એ ચૈત્યો જ છે અને મૂર્તિનો પ્રથમ આકાર પણ તે જ છે–વર્તમાનમાં જે જે મૂર્તિઓ દેખાય છે તે, ઉત્ક્રાંતિની દ-ષ્ટિએ વિકાસ પામેલી એક જાતની શિલ્પકળાનો નમૂનો છે–જે મૂર્તિઓ, શ્વેતાંબર જૈનોને તાબે છે તેઓનું સૌંદર્ય અને શિલ્પ તેઓએ ટીલાં, ચગદાં અને બનાવટી આંખો ચોડીને તથા એ પ્રકારનાં બીજાં શિષ્ટાડસંમત અને અશા-

ગીર આચરણો આચરીને અને કેટલીક કૃત્રિમતાઓ કરીને નષ્ટ ભ્રષ્ટ કરી નાખ્યું છે, છતાં તેઓ, મૂર્તિ-પૂજકતાનો દાવો કરે છે એને હું ધર્મદમ્ભ કે ઢોંગ સિવાય બીજું માની શકતો નથી. પૂજ્યની મૂર્તિને પુતળીની પેઠે મન ગમતી રીતે નચાવતાં પણ તેના પૂજકતાનું સૌભાગ્ય આ સમાજે જ પ્રાપ્ત કર્યું છે!!!!! આ સ્થિતિથી તો એક મૂર્તિપૂજક તરીકે મને પણ દુઃખ થાય છે.

હું આગળના એક પ્રમાણમાં જણાવી ગયો છું કે, આપણા પૂર્વજોએ ચૈત્યોને પૂજવા માટે નહિ, પણ તે તે મરનાર મહાપુરુષની યાદગીરી રાખવા માટે બનાવ્યા હતાં. પરંતુ પાછળથી તેની પૂજા શરુ થઈ હતી અને તે આજ સુધી પણ ચાલી આવી છે. જે ભાઈ, એક પદાર્થના વિકાસક્રમનો ઇતિહાસ સમજી શકે છે, તે જ ભાઈ ઉપરની બાબતોને સહજમાં સમજી શકશે. પરંતુ જે ભાઈના મનમાં વર્તમાન ધર્મ, તેના વર્તમાન નિયમો અને તેમાં પરાપૂર્વથી પેસી ગએલી કેટલીક અસંગત રુઢિઓ તથા વર્તમાન મૂર્તિપૂજા વિગેરે અનાદિનું ભાસતું હોય—સાત બારના સમવનું લાગતું હોય—તે ભાઈને હું જાતે શાસ્ત્રો વાંચવાની ભલામણ કર્યા સિવાય બીજું કાંઈ સમજાવી શકતો નથી. આપ સૌ કોઈ જાણોછો કે, વડનું બી કેટલું બધું સૂક્ષ્મ અને હલકું હોય છે, પણ જ્યારે ત્યારે અનેક જાતના અનુકૂળ સંયોગો મળવાથી તે જ બી એવું રુપ ધારણ કરે છે કે, જેની કલ્પના પણ આપણને આવી શકતી નથી. આ જ પ્રકારે પદ્ધતિ માત્ર, જેની શરુઆત તદ્દન સાદી,

અને અમુક હેતુ ઉપર અવલંબેલી હોય છે તે, જતે દહાડે એવું મોટું અને વિચિત્ર રૂપ ધારણ કરે છે કે, જેથી આપણને તેની આરંભિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આવવો કે આ-પવો પણ કઠણ થઈ પડે છે—જે ચૈત્યો માત્ર માદગીરી માટે હતાં, તે પછીથી પૂજાવા લાગ્યાં, ક્રમે ક્રમે તે સ્થળે દેવકુલિકાઓ થવા લાગી, તેમાં ચરણપાદુકાઓ સ્થપાવા લાગી અને પછી ભક્તોની હોંશથી (?) તે જ જગ્યાએ મોટાં મોટાં દેવાલયો અને મોટી મોટી મૂર્તિઓ પણ વિરાજવા લાગી. આ સ્થિતિ આટલેથી જ ન અટકી, પણ હવે તો ગામે ગામ અને એક ગામમાં પણ શેરીએ શેરીએ તેવાં અનેક દેવાલયો બંધાઈ ગયાં છે અને બંધાતાં જાય છે. આમ થવાથી મારી સમજ પ્રમાણે 'अतिपरिचयाद् अवज्ञा' થઈ છે. કારણ કે, હવે તો દેવાલય બંધાવનારો કોઈ ભક્ત જ્યાં દેવાલય બંધાયું છે વા બંધાય છે ત્યાંના સ્થાનસૌંદર્ય કે વાતાવરણ સૌંદર્ય તરફ જરા પણ લક્ષ્ય આપતો જણાતો નથી. મેં એવાં પણ દેવાલયો જોએલાં છે, જે ગીચવસ્તીની વચ્ચે ભારે કોલાહલમાં ઉભેલાં છે તથા જેની સામેસામ ભક્તોનાં પાયખાનાં અને મૂત્રીઓ શોભી રહી છે. મુંબ-ઈમાં તો મેં એવું જોયું કે, ગોડીજીમહારાજના મંદિરની તદ્દન લગોલગ આપણા ગોતમાંવતારો (?) નાં પાયખાનાં અને મૂત્રી વિરાજી રહી છે. જે જગ્યાએ ઉભા રહેતાં પણ નિરોગીનું આરોગ્ય બગડે તે જગ્યાએ મંદિરો બાંધી–બં-ધાવી જિનભક્તિ કરનારાઓનું સાહસ અવર્ણનીય છે—આવી જિનભક્તિ તો ઇંદ્રોએ પણ નહિ કરી હોય. થયું.

જે ભાઈઓને 'ચૈત્યો' ના આકાર જોવા હોય તેઓને કાર્લી અને બોરીવલીની ગુફાઓ જોવાની જરૂર છે. જેમ જેમ ચૈત્યના આકારો બદલાતા ગયા તેમ તેમ તેના અર્થો પણ બદલાતા ગયા—પ્રારંભનો 'ચૈત્ય' શબ્દ અન્વર્થ હતો અને હવેનો 'ચૈત્ય' શબ્દ રૂઢ છે—કારણ કે, તેને, તેનો મૂળ અર્થ છોડી લોકોની ઈચ્છા પ્રમાણે ભમવું પડે છે—આ શબ્દની જેવા બીજા પણ અનેક શબ્દો, સાહિત્યમાં વધી ગયા છે કે, જેઓ મૂળ અન્વર્થ હોઈ પાછળથી રૂઢિ વશ થઈ ગયા છે—જેમકે; પાખંડ, શ્રાવક, જતી, ગુરુજી (ગોરજી) અને ક્ષત્રિય વિગેરે. 'ચૈત્ય' શબ્દનો પ્રારંભિક અર્થ 'ચિતા ઉપર ચણેલું સ્મારક-ચિન્હ-હતો', જ્યારે તે સ્થળે તે સ્મારકને જાગતી રાખવા કે ઓળખાવવા પાષાણખંડ વા શિલાલેખ મૂકવામાં આવતો ત્યારે 'ચૈત્ય' નો અર્થ પાષાણખંડ વા શિલાલેખ પણ થયો, જ્યારે એ સ્મારક ચિન્હને બદલે વા સ્મારક ચિન્હ ઉપર કોઈ ઝાડને રોપવામાં આવતું ત્યારે 'ચૈત્ય' નો અર્થ 'વૃક્ષ—'ચૈત્યવૃક્ષ' પણ થયો. જ્યારે તે સ્મારક ચિન્હ પાસે ધાર્મિક પવિત્ર ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી ત્યારે 'ચૈત્ય' નો અર્થ 'યજ્ઞસ્થાન પણ થયો. (જુઓ—સટીક ઔપપાતિક ટીકામાં ચૈત્યનું વર્ણન તથા અમરકોશવાળો 'ચૈત્ય' શબ્દ), જ્યારે તે સ્મારક ચિન્હને દેવકુલિકાના (દેરડીના) રૂપમાં બનાવવામાં આવતું ત્યારે, 'ચૈત્ય' નો અર્થ 'દેરડી' પણ થયો. જ્યારે તે સ્થળે ચણેલી દેરડીમાં પાદુકાઓને પધરાવવામાં આવતી ત્યારે 'ચૈત્ય' નો અર્થ પાદુકાયુક્ત દેરડી કે પાદ

'પાદુકા' થયો, જ્યારે તે સ્થળે મોટું ભવ્ય દેવાલય ચણવામાં આવતું અને તેમાં મૂર્તિઓ પધરાવવામાં આવતી ત્યારે 'ચૈત્ય' નો અર્થ દેવાલય કે મૂર્તિ થયો—અત્યાર સુધી 'ચૈત્ય' શબ્દ અન્વર્થ રહ્યો, પરંતુ જ્યારે ચિતાદાહ સિવાયના સ્થલાંતરે દેવાલયો ચણાયાં કે તેમાં મૂર્તિઓ સ્થપાઈ ત્યારે તે રુઢ થયો, 'ડિત્થ' ની પેઠે સંજ્ઞાશબ્દ થયો અને આરંભમાં માત્ર સાદૃશ્યથી અને હવે તો કેવળ લૌકિક સંકેતથી 'ચૈત્ય' નો અર્થ મંદિર વા મૂર્તિ થયો—થાય છે. આ રીતે પરિસ્થિતિ પ્રમાણે 'ચૈત્ય' શબ્દના અનેક અર્થો પલટાયા છે, તે બધાનો સરવાળો કરતાં તેના એકંદર સાત અર્થો થાય છે અને તે આ પ્રમાણે છઃ—

૧. ચૈત્ય—ચિતા ઉપરનું સ્મારક ચિન્હ, ચિતાની રાખ.

૨. „ —ચિતા ઉપરનો પાષાણખંડ, ઢેકું કે શિલાલેખ.

૩. „ —ચિતા ઉપરનું પીપળાનું કે તુલસી વિગેરેનું પવિત્ર વૃક્ષ (જુઓ, મેઘદૂત, પૂર્વમેઘ, શ્લો૦ ૨૩)

૪. „ —ચિતા ઉપર ચણેલા સ્મારકની પાસેનું યજ્ઞસ્થાન વા હોમકુંડ.

૫. „ —ચિતા ઉપરનું દેરીના ઘાટનું ચણતર—સામાન્યદેરી.

૬. „ —ચિતા ઉપરની પગલાંવાળી દેરી કે ચરણપાદુકા.

૭. „ —ચિતા ઉપરનું દેવળ કે વિશાલકાય મૂર્તિ.

ચૈત્યના આ ચારે અર્થો તેની વ્યુત્પત્તિને છાજે તેવા છે. અને તેનો રુઢિજન્ય આઠમો તથા નવમો અર્થ, તેની વ્યુત્પત્તિથી ઘણો દૂર રહે છે એટલે, તે લાક્ષણિક છે, રુઢ છે. અને શબ્દાનુગામી ન હોવાથી નિરર્થક જેવો છે, હું માનું છું તે પ્રમાણે એક એક અર્થનો સર્વવ્યાપી પ્રચાર થતાં અને એક એક અર્થનો સર્વવ્યાપી નાશ થતાં સો સો કે બસેં બસેં વર્ષો તો લાગ્યાં હશે. 'ચૈત્ય' શબ્દનો પ્રચલિત દેવાલય કે મૂર્તિ અર્થ આઠમો નવમો હોવાથી તદ્દન ઉવટનો–આધુનિક છે. એમ આપણે ઉપરના પ્રમાણોથી સમજી શક્યા છીએ. તેથી આચાર્ય 'હરિભદ્રના ઉલ્લેખથી કે આચાર્ય હેમચંદ્રના [2]દેશ

૧. "चेइयसद्दो कहो 'जिणिंदपडिम' त्ति अत्थओ दिहो"– (સંબોધ પ્રકરણ, દેવસ્વરૂપ, શ્લો૦ ૩૨૮ પૃ૦ ૫૨) અર્થાત્ 'ચૈત્ય' શબ્દનો 'જિનેન્દ્રપ્રતિમા' રુઢ અર્થ છે. હરિભદ્રસૂરિએ પોતાની લલિતવિસ્તરામાં (પૃ૦ ૭૬–૭૭) ચૈત્ય' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં જણાવ્યું છે કે, चित्तम्–अन्तःकरणम्, तस्य भावः कर्म वा (वर्णदृढादिलक्षणे ष्यञि कृते) चैत्यं भवति" પરંતુ આ પ્રકારની વ્યુત્પત્તિ, શબ્દશાસ્ત્રની દષ્ટિએ ઘટતી નથી. કારણ કે, 'चैत्य' શબ્દમાં બેવડો ત અર્થાત્ 'त्त' સંભવતો નથી (તેઓ પોતે પણ 'चैत्यं भवति' નો ઉલ્લેખ કરતાં એક તકારવાળો જ ચૈત્ય શબ્દ લખે છે.) અને આ હરિભદ્રીય વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે તો બેવડા તકારો અર્થાત્ 'चैत्त्य' શબ્દ બને છે. જો કદાચ 'ચૈત્ય' શબ્દને બેવડા 'त' વાળો–'त्त' વાળો જ માનીએ તો હેમચંદ્રના "स्याद्भव्यचैत्ये" ॥ ૮ । ૨ । ૧૩ ॥ સૂત્રમાં તેનું વર્જન સંભવતું નથી. કારણ કે, તે સૂત્ર એકવડા 'त' વાળા 'त्य' નો જ 'च' કરતું હોવાથી

૨. "चैत्यं जिनौकः, तद्बिम्बम्" ॥

'ચૈત્ય' ના આઠમા, નવમા અર્થને જણાવીને જ ચાલતા થયા છે. તેઓએ 'ચૈત્ય'નો અર્થ કરતાં ઘણે ઠેકાણે જણાવ્યું છે કે, "संज्ञाशब्दत्वात् देवबिम्बम्, तदाश्रयत्वात् तद्गृहमपि चैत्यम् (આ. ભગ. પૃ. ૫-આ. શ૨૫૦ પૃ૦ ૪) અર્થાત્ 'ચૈત્ય' શબ્દ સંજ્ઞાશબ્દ છે તેથી તેનો અર્થ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર ન કરતાં રૂઢિ અનુસારે લેવાનો છે અને તે 'દેવબિંબ' કે 'દેવગૃહ' છે. ટીકાકારોના આ ઉલ્લેખથી વાચકો સમજી શકશે કે, તેમણે કરેલો અર્થ, તે આઠમો, નવમો છે અને તે, પરાપૂર્વથી ચાલ્યો આવેલો તેમના સમયનો રૂઢ અર્થ છે. આ રીતે અર્થ કરવાનો પ્રકાર, તે પણ એક જાતનો સાહિત્ય વિકાર છે, એમ હું માનું છું અને વર્તમાનમાં ચાલતો મૂર્તિવાદને નામે ચડેલો કલહ પણ આ વિકારને જ આભારી હોય એમ મને સ્પષ્ટ જણાય છે. મારૂં માનવું છે કે, કોઈ પણ ટીકાકારે મૂળના આશયને મૂળના સમયના વાતાવરણને જ ધ્યાનમાં લઈને સ્પષ્ટ કરવો જોઇએ. આ રીતે ટીકા કરનારો હોય તે જ ખરો ટીકાકાર હોઈ શકે છે. પરંતુ મૂળનો અર્થ કરતી વખતે મૌલિક સમયના વાતાવરણનો ખ્યાલ ન કરતાં જો આપણે પરિસ્થિતિને જ અનુસરીએ તો તે મૂળની ટીકા નથી, પણ મૂળનું મૂસળ કરવા જેવું છે. હું સૂત્રોની ટીકાઓ સારી રીતે જોઇ ગયો છું, પરંતુ તેમાં મને ઘણે ઠેકાણે મૂળનું મૂસળ કરવા જેવું લાગ્યું છે અને તેથી મને ઘણું દુઃખ થયું છે. આ સંબંધે અહીં વિશેષ લખવું અપ્રસ્તુત છે, તો પણ સમય આવ્યે 'સૂત્રો અને તેની ટીકાઓ' એ વિષે હું વિગતવાર લેવાલ

આપ સાહિત્યવિહાર જન્ય આપના મૂર્તિપૂજાના અનાદિવાદના એકાંતને કાંઈક ઢીલો કરશો અને વર્ધમાનના અનેકાંત માર્ગ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી અમૂર્તિપૂજકોની સાથે પ્રેમથી વર્તશો તો હું મારી આ નિબંધ માટે થએલા ઉજાગરાઓને પણ લેખે લાગ્યા ગણવાની વ્યાજબી કામના કરી શકીશ.

દેવદ્રવ્યવાદ.

હવે મારો ત્રીજો મુદ્દો નામે 'દેવદ્રવ્ય' વાદ છે, તેની વિગતવાર શરૂઆત મારે અહીંથી કરવાની છે. 'ચૈત્યવાદ' ના મુદ્દા સાથે આ મુદ્દો ઘણો વિશિષ્ટ સંબંધ ધરાવે છે તેથી જ મેં પ્રથમ ચૈત્યવાદને ચર્ચ્યો છે અને ત્યારબાદ તુરત જ આ મુદ્દાને ચર્ચવો ઉચિત ધાર્યો છે—જેઓ એમ માને છે કે, જ્યાં મૂર્તિ હોય ત્યાં દેવદ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ, તેઓનું આ મત મારા મત પ્રમાણે અમુક્ત છે છતાં ઘડીભરને માટે આપણે તેને માની લઈએ, તો પણ જે કારણોથી દેવદ્રવ્યની અવિહિતતા અને અર્વાચીન કલ્પના કરી શકે છે તે કારણો આ છેઃ—ઉપર પ્રમાણે જણાવેલી ચૈત્યવાદવાળી ચર્ચાથી આપ સૌ કોઈ જાણી શક્યા હશો કે, મૂર્તિવાદ, ચૈત્યવાદ પછીનો છે એટલે તેને ચૈત્યવાદ જેટલો પ્રાચીન માનવાને આપણી પાસે એક પણ એવું મજબૂત પ્રમાણ નથી કે, જે શાસ્ત્રીય (સર્વવિધિ નિષ્પન્ન) હોય વા ઐતિહાસિક હોય. આમ તો આપણે અને આપણા કુલાચાર્યો મુદ્દાં મૂર્તિવાદને અનાદિનો ઠરાવવાની તથા વર્ધમાન ભાષિત ઠરાવવાની ભજનમાં કુટેવા જેવી વાતો કર્યા કરીએ છીએ, પણ જ્યારે તે વાતોને સિદ્ધ કરવા

જાુદા રચવાની શી જરૂર છે ?–કથાનુયોગથી જ બધાં વિધિ વિધાનો તારવી શકાતાં હોય તો ચરણકરણાનુયોગનો વધારો કરવો વ્યર્થ જેવો છે. સારાં કે નરસાં આચરણો કરનારા-ની કથાઓ ઉપરથી એ તે તે આચારોનું બંધારણ બંધાતું હોત તો નીતિના ગ્રંથો કે સામાચારીના ગ્રંથોની જરૂર શા માટે પડે ? મારું તો એમ માનવું છે કે, જ્યારે આચારના ગ્રંથો જુદા જ રચવામાં આવ્યા છે–આવે છે–અને તેમાં પ્રત્યેક નાના મોટા આચારોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે –આવે છે, તે છતાં તેમાં જે વિધાનનો ગંધ પણ ન જણાતો હોય તે વિધાનના સમર્થનમાટે આપણે કથાઓનાં ઓઠાં લઈએ કે કોઈનાં ઉદાહરણો આપીએ તે બાબતને હું તમસ્તરણ સિવાય બીજા શબ્દથી કહી શકતો નથી–હું હિંમત પૂર્વક કહી શકું છઉં કે, મેં સાધુઓ તેમ શ્રાવકો માટે દેવદર્શન કે દેવપૂજનનું વિધાન કોઈ અંગસૂત્રોમાં જોયું નથી,–વાંચ્યું નથી. એટલું જ નહિ પણ ભગવતી વિગેરે સૂત્રોમાં કેટલાક શ્રાવકોની કથાઓ આવે છે, તેમાં તેઓની ચર્યાની પણ નોંધ છે, પરંતુ તેમાં એક પણ શબ્દ એવો જણાતો નથી કે, જે ઉપરથી આપણે આપણી ઉભી કરેલી દેવપૂજાની અને તદાશ્રિત દેવદ્રવ્યની માન્યતાને ટકાવી શકીએ.

હું આપણા સમાજના ધુરંધરોને નમ્રતાપૂર્વક વિ-નંતિ કરું છું કે, તેઓ, મને તે વિષેનું એક પણ પ્રમાણ વા પ્રાચીન વિધાન–વિધિવાક્ય–બતાવશે તો હું તેઓનો ઘણો જ ઋણી થઈશ. કદાચ આ ઉપરથી આપમાંના કોઈ

આચારો, પવિત્ર વિચારો, પવિત્ર જીવન, વિશુદ્ધ નીતિ, અને અખંડ પ્રામાણિકતા જેવા માણસાઈને છાજતા ગુણો તો આવવા જ જોઈએ. કદચ આપણે અશુદ્ધ સંસ્કારોના બોજાથી દબાયેલા હોઈએ તો પણ એ વાદના વિવેકપૂર્વક આશ્રયથી હું માનું છું કે મારો તેવો અશુદ્ધ ગણાતો મનુષ્ય પણ વહેલો મોડો વિશુદ્ધ થયા સિવાય રહી શકે જ નહિ. મહર્ષિ દેવચંદ્રજીના શબ્દમાં કહું તો--

"नामे हो प्रभु नामे अद्भुत रंग,
ठवणा हो प्रभु ठवणा दीठे उल्लसेजी।
गुण आस्वाद हो प्रभु गुण आस्वाद अभंग,
तन्मय हो प्रभु तन्मयताए जे धसेजी" ॥ ६ ॥

પરંતુ જો આપણે તેમ ન કરીએ અને જેમ એક મશીન ક્રિયા કર્યે જાય છે તેમ પ્રત્યેક ક્રિયા કર્યે જઈએ તો મૂર્તિવાદ તો શું પણ સાક્ષાત્ વર્ધમાન પણ આપણું શ્રેય કરી શકે નહિ. મહાશયો ! અહીં હું ક્ષંતવ્ય છું. કોઈ વાચક મહાશય મ.સા વિષે ગેરસમજુતી ન કરી જાય તે અર્થે મારે વિષયાંતર કરીને પણ મૂર્તિવાદ સંબંધી મારો સંક્ષિપ્ત અભિપ્રાય જણાવવો પડ્યો છે, તે વિષે હું પ્રસંગ વશે મારા વિશેષ વિચારોને પણ આપની સમક્ષ રજુ કરવાની કામના કરી પાછો પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવું છું. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે જો મૂર્તિવાદને લગતું કોઈ પુરાતન ઐતિહાસિક પ્રમાણ વા અંગનું વિધિવાક્ય નથી મળી શકતું તો તેને અવલંબેલા 'દેવદ્રવ્ય'નો સાધક ઉલ્લેખ તો મળે જ ક્યાંથી ? દેવદ્રવ્યને વર્ધમાનસાબિત

આવો એક પણ ઉલ્લેખ મને મળી શક્યો નથી. તેથી જ વર્તમાન આચાર્યોના ? અને નગરશેઠોના વહાલામાં વહાલા દેવદ્રવ્યના સિદ્ધાંત માટે મારે ઉપર પ્રમાણે અભિપ્રાય જણાવવો પડે છે–પડયો છે.

જે વાત અંગોના મૂળ પાઠોમાં નથી, તે વાત તેનાં ઉપાંગોમાં, નિર્યુક્તિઓમાં, ભાષ્યોમાં ચૂર્ણિઓમાં, અવચૂર્ણિઓમાં અને ટીકાઓમાં શી રીતે હોઈ શકે ? ઉપાંગો, નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો, ચૂર્ણિઓ, અવચૂર્ણિઓ અને ટીકાઓ એ બધા ગ્રંથો એટલા માટે જ લખાય છે–લખાયા છે કે, કોઈ પ્રકારે મૂળની વસ્તુ સ્પષ્ટ થાય. નહિ કે, મૂળમાં રહેલી કોઈ જાતની અપૂર્ણતાને તે ગ્રંથો પૂરી કરે. હું માનું છું ત્યાં સુધી મૂળના વ્યાખ્યાનરૂપે લખાએલા તે ગ્રંથોમાં, જેનો મૂળમાં ગંધ નથી તેવો 'દેવદ્રવ્ય' શબ્દ કે તેને લગતી હકીકત કોઈ પ્રકારે આવવી સંભવતી નથી, છતાં જો તે તે ગ્રંથકારોએ પોતપોતાના વાતાવરણ અને પરિસ્થિતિને અનુસરીને મૂળને લગતા તે તે ગ્રંથોમાં ક્યાંય આ નિર્મૂળ ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો 'ચૈત્ય' શબ્દના જિનગૃહ વા જિનબિમ્બ અર્થની પેઠે તેની પ્રાચીનતા કે વિધેયતા સિદ્ધ થઈ શકતી નથી. પરંતુ તે ઉલ્લેખ, પરિસ્થિતિજન્ય થતા–થએલા–કેટલાક ઉમેરાઓમાંનો એક ઉમેરો–વધારો–જરૂર થાય ખરો, હું તો ત્યાં સુધી માનું છું કે, શ્રમણ ગ્રંથકારો, જેઓ પાંચ મહાવ્રતના પાલક છે, સર્વથા હિંસાને કરતા નથી, કરાવતા નથી અને તેમાં સમ્મતિ પણ આપતા નથી, જેઓ માટે કોઈ જાતનો દ્રવ્યસ્તવ વિધેય રૂપે હોઈ શકતો નથી તેઓ

મહાપુરુષ માટે કહી શકાય તેમ નથી-તેમના ગ્રંથોમાં જે મધ્યસ્થતા, ગંભીરતા અને સત્યપ્રિયતા મેં જોઈ છે. ત્યાર પછીના ગ્રંથોમાં તે લેખનપદ્ધતિ મને ભાગ્યે જ મળી શકી છે. હવે આપણે આ પ્રસ્તુત વિવાદનો નિકાલ ત્યારે જ લાવી શકીએ, જ્યારે હરિભદ્રના ગ્રંથોમાં આવેલા મૂર્તિવાદ અને દેવદ્રવ્યની હકીકતનું મૂળ શોધી શકીએ. જો કે આ એક ઐતિહાસિક પ્રશ્ન ઘણો જટિલ છે તો પણ તેની ગુંચ-નો નિવેડો આપણે આ રીતે લાવી શકીએ છીએ:-આચા-રાંગ સૂત્રમાં આવેલી વર્ધમાનની ચર્ચા ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, તેમનો ત્યાગ ઘણો જ કડક હતો અને વધુમાં કહીએ તો તેવા ત્યાગને જાળવી રાખવા માત્ર તેવા જ પુરૂષો સમર્થ હોય છે અને તેઓ ઘણા વિરલ હોય છે- જંબુ સ્વામી પછી જિનકલ્પ વિચ્છિન્ન થવાની જે દંતકથા પ્રચલિત છે તે દ્વારા જ વર્ધમાનના ત્યાગની કડકાઈ સ્પષ્ટ થઈ જાય છે. વર્ધમાનનું નિર્વાણ થયા પછી જંબુસ્વામી સુધીના સમયમાં-વીરનિર્વાણના પ્રથમ સૈકામાં-મહાત્મા બુદ્ધના મધ્યમ માર્ગે ઘણી લોકપ્રિયતા મેળવી લીધી હતી. તેમના માર્ગનો એ ઉદ્દેશ હતો કે, શરીરને વિશેષ ન સતાવતાં એવી પ્રવૃત્તિ કરવાની જરૂર છે કે, જે દ્વારા મન સ્થિતપ્રજ્ઞ રહે અને લોકોપકાર પણ થાય-પ્રભુ વર્ધમાન કાયદંડવાદી હતા અને મહાત્મા બુદ્ધ મનોદંડવાદી હતા. આ મધ્યમ માર્ગ વધતાં વધતાં એટલો બધો વધી ગયો કે; સમ્રાટ્ અશોકના સમયમાં તો તે લગભગ સર્વવ્યાપી થઈ શક્યો હતો. વીરાત્ બીજા અને ત્રીજા સૈકાની વચ્ચેનો સમય મધ્યમ

માર્ગ માટે ઘણો જ અનુકુળ હતો. તે સમય તે જ હતો જે સમયે મહારાજા અશોકનું ધર્મરાજ્ય પ્રવર્તતું હતું. આ સમયે સંસારની ચઉખંડ ધરતીમાં ચારે તરફ બૌદ્ધ મઠો સ્થપાયા હતા—જેમાં રહીને તે સાધુઓ બની શકે તેટલી લોકસેવા કરવાને સજ્જ રહેતા હતા અને સમ્રાટ અશોક તથા તેની પ્રજા તેઓને સેવા કરવાની સામગ્રી (ધનાદિ સાધન) પૂરી પાડતા હતા—તે ભિક્ષુઓ દરદિઓને ઔષધ આપતા હતા, દીન દુઃખિઓને સહાય આપતા હતા, દરદી પશુ અને પક્ષિઓની પણ ચિકિત્સા કરતા હતા, વિદ્યાર્થીઓને વિદ્યાદાન દેતા હતા, આરોગ્યસમિતિના કામમાં પણ સહાય કરવાને ચૂકતા ન હતા તથા ઘવાયેલા ધાડુપાડોની સેવા શુશ્રૂષા કરી તેઓને પણ પરમદયાળૂ બનાવતા હતા. (જૂઓ શ્રમણનારદ.) આ રીતે તે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓ કોઇ પણ પ્રકારે લોકોની વ્યવહારૂ સેવામાં જ પોતાનું જીવન ગાળતા હતા અને તે દ્વારા કોઈ જાતનો બડબડાટ કર્યા સિવાય જ બુદ્ધ પ્રવચનને સર્વવ્યાપી બનાવી રહ્યા હતા. એ રીતે આ મધ્યમ માર્ગની પરિસ્થિતી જેટલી લોકોપયોગી હતી તેટલી જ પ્રજાસેવક મુમુક્ષુઓ માટે સરળ અને સુંદર હતી. હું માનું છું કે, તે કાળના વર્ધમાનના કડક ત્યાગથી કંટાળેલા જૈન ભિક્ષુઓ ઉપર બૌદ્ધોની આ સરળ અને ઉપયોગી મધ્યમ માર્ગની અસર થાય તે સંભવિત છે અને ઘટતું પણ છે. જંબૂસ્વામીના નિર્વાણબાદ તે જૈન ભિક્ષુઓમાં જિનકલ્પને અંગે જે કાંઇ ચડબડાટ ચાલ્યો હતો તે ચડબડાટને શમાવવા આ એક જ ઉપાય હતો કે, તેઓ પોતાથી

દુરસાધ્ય એવા કઠક ત્યાગના માર્ગને બદલી આ મધ્યમ માર્ગ જેવા સરળ અને ઉપયોગી માર્ગનો આશ્રય લઇ પોતાનું આત્મ કલ્યાણ સાધે અને લોક કલ્યાણ પણ સાધે. તે વખતે જે ભિક્ષુઓ વસ્ત્રપાત્રવાદના સખત વિરોધી હતા અને વર્ધમાનના કઠક ત્યાગના અનુયાયિઓ હતા, તેઓ ઉપર આ મધ્યમ માર્ગ કદાચ અસર ન કરી શકે, પરંતુ જે ભિક્ષુઓ વસ્ત્રપાત્રવાદનો પણ સ્વીકાર કરવા હતા તેમ સ્વકલ્યાણ અને પરકલ્યાણના આકાંક્ષી હતા તેઓને આ મધ્યમ માર્ગ ગમે તેમાં જરાય નવાઇ જેવું નથી. પણ આ હકીકત સંભવિત છે કે, તેઓ કોઇ રીતે પોતાની વર્ધમાન પ્રતિની ભક્તિને-શ્રદ્ધાને-ઓછી કરવા ચાહતા ન હતા તેથી બુદ્ધના મધ્યમ માર્ગને અનુસરતાં પોતાનું વર્ધમાનાનુયાયિત્વ ગુમાવવું પડે એવા ભયથી તેઓએ પોતાના વર્તિનો માર્ગ દીપાવવા એક એવો આ મધ્યમ માર્ગ જેવો સરળ અને ઉપયોગી માર્ગ કાઢવો ધાર્યો હતો-કાઢયો હતો-કે, જે દ્વારા તેઓ બૌદ્ધ ભિક્ષુઓની પેઠે લોક સેવા કરી શકે અને પોતાનું આત્મસ્વાસ્થ્ય પણ સાચવી-મેળવી-શકે. આ મધ્યમ માર્ગને અનુસરનારા જૈન ભિક્ષુઓએ પોતાના તે માર્ગનું કોઈ ખાસ વિશેષ નામ આપ્યું હોય એમ જણાતું નથી. અને તે માર્ગનું જુદું નામ હોય તે સંભવતું પણ નથી. કારણ કે, તે જૈન ભિક્ષુઓએ માત્ર વર્ધમાનના કઠક આચારોને થોડા નરમ કર્યા હતા, મઠવાસને વા વસતિવાસને સ્વીકાર્યો હતો, વસ્ત્રપાત્રની ઉપયોગિતા તેઓને સમ્મત હતી, ઉપદેશ દ્વારા, ગ્રંથરચનાદ્વારા, મંત્ર તંત્રદ્વારા

છે, દયાળુતાર હોય છે અને જનતાને લાભ પહો
હોય છે. પરંતુ જ્યારે તેમાં આનંદ, ખેદ અને
કેવું મિશ્રણ થાય છે ત્યારે તેને એક જુદા પંથ
ધ્યવરૂપે ગણવામાં આવે છે. અને જ્યારે તેમાં
ત્યાગ અને વિલાસની માત્રા વધી જાય છે ત્યારે
તેનો અંતકાળ આવે છે અને તે એક જ માર્ગની
કાળની સ્થિતિમાં અને પ્રારંભની સ્થિતિમાં એટલું
અંતર જણાય છે, જેટલું અંતર નર અને ખરમાં હો
શ્વેતાંબર સૂરિએ જે મુદ્દાઓનો ઉપયોગ
પોતાના ગ્રંથમાં આપ્યો છે, તે સ્થિતિને હું આ
માર્ગનું ઉલટું તદ્દન વિકૃત સ્વરૂપ માનું છું-કહેવાય
છે, વીરાત્ બીજા સૈકામાં થએલા ભદ્રબાહુ સ્વામીએ મહા
ઉપદ્રવ નિવારવા માટે અને સંઘમાં શાંતિ થવા મા
'ઉવસગ્ગહર' સ્તોત્ર બનાવ્યું હતું. વીરાત્ પાંચમા સૈકા
થએલા સિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાની વિદ્યાના ચમ
તાથી ઘણો સફળ અતિશયોની રચના કરી હતી. વીરાત્
છઠ્ઠા સૈકામાં થએલા વજ્રસ્વામિએ પોતાની મંત્રશક્તિની
થી એક દેશમાંથી બીજા દેશમાં લઈ જઈને દુષ્કાળ
પંજામાંથી જૈન સંઘને મુક્ત રાખ્યો હતો અને
વીરાત્ ૧૧-૧૨ મા સૈકા વચ્ચે થએલા હરિભદ્રસૂરિ પણ
દુષ્ટ બૌદ્ધોને કેલવ આપીને તેમનું ખૂન કરાવ્યું હતું
આ હરિએ વર્ધમાનના દિક્ષા ભરી સિદ્ધિઓને દરે
નથી. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રકાર અનંત આચાર્ય
સિદ્ધિઓને જ ધરી રહી છે. એ રીતે રાગ અને દ્વેષ

નામ ચૈત્યવાસ–પરંપરા હતું. આ ઉપરથી મૂર્તિવ
દેવદ્રવ્યને લગતા હરિભદ્રના ઉલ્લેખોના મૂળ રૂપે
પણ તે જ પરંપરાને સ્વીકારવાની છે–જેને આપણે
જ શાસ્ત્રશ્રુત પરંપરા કહી છે. આ પરંપરા કાંઈ બી
ટોપની જેમ વીરાત્ ૮૮૨ વર્ષે શીઘ્ર જ નહિ ઊગી
હોય, પરંતુ એક ઘટાદાર વૃક્ષની જેમ તેનો પણ
આસ્તે વિકાસ થયો હશે અને છેવટે તેમાં વિકાર
પછી જ તેને બુઝાથી પણ થવું પડ્યું હશે. એક આંબ
આંબાને પેદા થતાં, ફાલતાં, ફુલતાં અને પ્રાંતે મૃ
મુખમાં પડતાં પણ ઘણો સમય–લાગે છે–અપેક્ષિત છે.
એક મોટી સંપ્રદાયપરંપરાને પેદા થતાં, પ્રચલિત થ
દૃઢ બનતાં અને એક નવીન માર્ગરૂપે ચિરકાળ સુધી ટકી
નાશ પામતાં [illegible] પાંચ છ સૈકાઓ કે તેથી યે ઘણો
વધારે સમય લાગે તો તે ક્રમવિકાસની દૃષ્ટિએ સર્વથા સં
ભવતું છે–આ જ પ્રકારે બીજા સંપ્રદાયોનો શરૂઆતથી
નાશ થતાં સુધીનો ઇતિહાસ વાંચતાં પણ એટલા જ સમ-
યની પ્રતીતિ થવી શક્ય લાગે છે અને મેં પણ આ જ
દૃષ્ટિએ ઉપર જણાવ્યું છે કે, આ ચૈત્યવાસપરંપરાનું મૂળ
બુદ્ધના મધ્યમ માર્ગના ધોરણ ઉપર તે જ સમયે રોપાયું
છે, જે સમયે વીર, સુધર્મા કે જંબૂ જેવા કડક ત્યાગના
શોખીનોનો અભાવ હતો, જે તેવા કડક ત્યાગીઓ હતા
તે ઘણા જ થોડા હતા અને જેઓની સંખ્યા વિશેષ હતી
તેઓનું લક્ષ્ય બુદ્ધના મધ્યમ માર્ગ જેવા સરળ માર્ગ ઉપર
ચોંટી રહ્યું હતું અર્થાત્ વીર પછી બીજા સૈકામાં જ આ

રૂપે મૂર્તિવાદનો ઉત્કટ ગંધ જણાતો, નથી. તો પણ આટે આ વાત કબૂલ રાખવી પડે છે કે, લોકસ્વભાવને લીધે વીરનિર્વાણ પછી જ તેનો ગંધ, કદાચ ક્યાંય ક્યાંય પ્રકટ પણ થયો હોય. ભારતવર્ષમાં મૂર્તિવાદનો પ્રારંભ અને પ્રભાવ શી રીતે થયાં તે વિષે એક વિદ્વાન જણાવે છે કે–

"मूर्तिपूजाकी उत्पत्ति या तो यहीं की बनी हुई अंगली जातियोंकी नकल करके शुरू होगी या उन सबपरकी बाहर से धावा करनेवाली जातियोंकी देखादेखी मोंगली गई होगी × बुद्ध के जीवन में शायद उन के लिए कोइ मंदिर नहीं बना था, परंतु उनकी मृत्यु के उपरांत बहुत से मंदिर बन गये जिनमें उनकी मूर्तियां रक्खी गइ × जब तांत्रिक बौद्ध मत का प्रचार बढा तब बहुतसे मंदिर बनाये जाने लगे × तांत्रिक मत के अनुसार बौद्ध, वैष्णव और शैव मतों का मेल हो कर अमा धर्म निकला जिसमें देवता और देवीयोंकी पूजा साथ साथ होने लगी। शक्ति या प्रकृति की पूजा पांचवीं या छठी शताब्दी से शुरु हुइ। तांत्रिक मत ही के बाद से मूर्तिपूजनने जोर पकडा"
–(सरस्वती, १०.१९ जुलाइ, देवोत्तरका इतिहास पृ०७–२०)

આ પરિટે મૂર્તિપૂજાની પ્રબળતાનો પાંચમો યા છઠ્ઠો સૈકો નોંધેલો છે, અને તેનો આરંભ બુદ્ધના નિર્વાણ પછી ઠરાવેલો છે. બુદ્ધની હયાતીમાં જ જ્ઞાતપુત્રનું–વર્ધમાનનું નિર્વાણ થએલું હોવાથી આપણે એમ કહી શકીએ કે, જ્ઞાતપુત્રના નિર્વાણ પછી લગભગ અઢી

વાની વિશેષ જરૂર છે કે, જેની સ્મૃતિથી આસ્તે આસ્તે આપણો વિકાસ થવો શક્ય અને સુલભ બને તેમ છે. આ જાતના ઉપદેશથી વર્ધમાનના સ્મારકની શરૂઆત કરવી તે, અહિંસાપ્રધાન સંયમના બીજા અને ત્રીજા (કરાવવું અને કરનારને અનુમોદન આપવું) ભાંગાની બાધક અથવા છે તો પણ તે બાધક પ્રવૃત્તિને લોકોપયોગી ગણીને તે સમયની વર્તમાન પરિસ્થિતિ જોતાં તેઓએ નિર્દોષ માની હોય એમ સંભવે છે. એ જ રીતે તેઓએ દાનશાળાઓ, સત્રાગારો અને પાઠશાળા વિગેરે લોકહિતનાં કાર્યોમાં પણ પોતાનો હાથ ઘાલ્યો હોય તે પણ સ્થાન પ્રાપ્ત છે અને એ બધાં કાર્યોની રીતસર વ્યવસ્થા કરવા લોકો તરફથી એ સાધુઓ જ નિમાયા હોય તો તેમાં પણ કાંઇ અસંગતી નથી. આ બધાં કાર્યોને પહોંચી વળવા અને રીતસર પાર ઉતારવા તેઓને લોકો તરફથી ધનાદિની સામગ્રી પુરી પડતી હોય તો એમાં પણ કાંઇ વિકલ્પ કરવાનો નથી. આ ભિક્ષુઓ આચારે પવિત્ર હતા, વિચારે વિશુદ્ધ હતા, માત્ર તેઓને ત્યાગની પરાકાષ્ટા જ અસહ્ય લાગતી હતી, તેથી તેઓ જે રીતે લોકોપયોગી થઇને વર્ધમાનના માર્ગના પ્રચારક થાય અને પોતાના તથા પારકાના કલ્યાણસાધક થાય એ રીતિના આ આપવાદિક માર્ગને અનુસર્યા હતા. લોકો પોતાની વા તે સમયના પોતાના સમાજની પ્રગતિ માટે જે ધનાદિ સામગ્રી, તે ભિક્ષુઓને સોંપતા હતા તેનું નામ મંગલદ્રવ્ય, શાશ્વતદ્રવ્ય કે નિધિદ્રવ્ય શાસ્ત્રમાં આવ્યું હતું. અહીં મારે પ્રસંગોપાત્ત આ પણ એક બાબતને જણાવી દેવાની જરૂર

છે કે, જે નિર્ગ્રંથો ધનનો સ્પર્શ પણ કરતા ન હતા, જે નિર્ગ્રંથો સદા ત્યાગના અને આત્મકલ્યાણના અભિલાષી હતા અને જે નિર્ગ્રંથો પોતાની સંયમ-પદ્ધતિને લોકહિતના રૂપમાં ફેરવી નાખી વર્ધમાનનો માર્ગ દીપાવવાને આતુર હતા તેઓ તે મધ્યમ માર્ગ ઉપર આરૂઢ થતાંની સાથે જ કાંઇ લોકોપયોગી સર્વ પ્રકારના આરંભોને પણ કરવા મંડયા હતા તેમ માનવું શકય જણાતું નથી. આ એક સાધારણ ધોરણ છે કે, જેમ મનુષ્યને ચડતાં વાર લાગે છે તેમ ઊતરતાં પણ વખત લાગે છે, તે ધોરણ પ્રમાણે આપણા એ નિર્ગ્રંથ મહાનુભાવોએ ગમે તેવો સરળ માર્ગ સ્વીકાર્યો હતો તો પણ ઉપદેશતરંગિણીના આ શ્લોકમાં વર્ણવેલો તેઓનો આચાર લગભગ અબાધિત રહ્યો હતો:—

"[1]भुञ्जीमहि वयं भैक्षं शीर्णं वासो वसीमहि ।
शयीमहि महीपीठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः" ॥१४५॥पृ०४९

"[2]पद्भ्यामध्वनि संचरेय विरसं भुञ्जीय भैक्षं सकृज्
जीर्णं सिग् निवसीय भूमिवलये रात्रौ शयीय क्षणम् ।

૧ "ભિક્ષા માગીને ભોજન કરવું, શીર્ણ (ફાટેલ તૂટેલ) વસ્ત્રો પહેરવાં. જમીન ઉપર સૂવું. ૨ પગે પ્રવાસ કરવો, એકવાર નીરસ આહાર લેવો, જીર્ણ વસ્ત્ર પહેરવું, જમીન ઉપર સૂવું, રાતે ક્ષણવાર સૂવું, નિઃસંગ રહેવું, સર્વત્ર સમ રહેવું, પરમજ્યોતિનું ધ્યાન કરવું. ૩ પગમાં જોડા ન પહેરવા, વાનવાથી ન થવું. ૪ કેશો ઉતારવા, થોડું મોડું ખાવું, વ્યંજન વિનાનું (શાકાદિ વિનાનું) ભોજન કરવું, દિવસે ન સૂવું, સ્નાન અને ભોજનનો ત્યાગ કરવો અને સંસ્કૃત (સંસ્કારેલું) પાણી પીવું."

निष्पन्नत्वमवेक्ष्य ममतामुल्लासयन्त्यानिशं
उर्वीनिस्त्वत् परमं द्रव्याय हृदये कुर्वीय किं भूभुजा ? ॥१६०॥
[3]पद्भ्यां गच्छन्ति पादुभ्यां संचरन्तेऽत्र ये दिवा ।
नार्धनिशमन्त एव स्पृशं परं यानशायिनः ॥ १६१ ॥
[4]केशोत्तारणमन्त्रमज्जनं निर्ग्रन्थमं भोजनं
निद्रावर्जनमद्दि मज्जनविचित्यागश्च भोगश्च न ।
काले संस्कृतसायमायमिवि तेषां किमेव्यं क्रिया
तेषां कर्मनियामयः स्मृतमयं स्पष्टाविदि शांवदे ।१७०। पृ० ५७

જ્યારે આ મધ્યમ માર્ગનો પ્રારંભનો સમય હશે ત્યારે તે નિર્ગ્રંથો ઉપદેશ દ્વારા અને ગ્રંથરચના દ્વારા લોકોપકાર કરતા હશે—ચતુર્માસમાં તો અને તેટલી નિરી-ચ્છતા આચરીને જ આ માર્ગ નિરવલંબ કરવાનું તેઓનું ધ્યેય હશે, પણ જેમ જેમ સમય વીત્યો તેમ તેમ તેઓએ કેટલાક વિશેષ અપવાદોને સ્વીકારીને પણ લોક એષણું કામ માથે લીધું હશે અને તેઓ ધીરે ધીરે ચૈત્યોના આવાસની સમીપમાં આવ્યા હશે—જો કે હું હમણાં જ ધનર્દ્ધિ આમ્નાય વિષે ઉલ્લેખ કરી ગયો તે કાંઈ મારો કલ્પિત વિચાર નથી, પરંતુ તે સમયે મઠવાસની નિકટ આવતા જૈનાચા-ર્યોને, જૈન રાજાએ ધનદાન આપ્યાના અને તે દાનની જૈન પ્રજાએ સામાજિક શુભ કામ માટે ધન સોંપ્યાના અનેક ઉલ્લેખો મળી આવે છે:—[1]આચાર્ય સિદ્ધસેનને રાજા

---

૧ “ श्रीसिद्धसेनसूरिभ्योऽन्यदा वाचस्तुतिं वदन् ।
दृष्टः श्रीविक्रमार्केण राज्ञा राजाध्वगेन सः ॥६१॥

જૈન ગૃહસ્થે પચાસ હજાર રૂપિયા અર્પણ કરવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી હતી અને કહ્યું હતું કે, " જો આપ આ ધન સ્વીકારશો તો મને ઘણો લાભ થશે, આપ આ ધન લઈને યથેચ્છ દાન દઈ શકશો " પરંતુ તે આચાર્યે પણ સિદ્ધસેનની જેમ તે જ કારણને લીધે (સાધુતામાં બાધ આવવાના કારણને લીધે) તે ધનનો સ્વીકાર ન કરતાં લક્ષ્ય ગોઠ દ્વારા જ એક રમ્ય જૈનાલય બંધાવવામાં તેનો ખર્ચ કરાવ્યો હતો. અહીં આપણે એક જૈન ગૃહસ્થ, એક જૈન મુનિને રૂપિયા આપવાની વાત કહે છે, તે બાબત આમ વિશેષ ધ્યાનમાં રાખવાની છે–એ કે ત્યાગમૂર્તિ મુનિજીએ તે ધનને સ્વીકારવામાં પોતાનો ધર્મ ન માન્યો પણ એક જૈન ગૃહસ્થ–તે પણ જૈન ધર્મનો જાણકાર ગૃહસ્થ–ત્યાગી યોગીને ધન આપવાની વાત કહે, એ એક નવાઈ જેવી બાબત નથી ?

વર્તમાનમાં પણ સાધુઓ અને તેવા શિથિલ થઈ ગયા છે, કેટલાક તો પોતાના નામનાં ખાતાં ખોલીને ધર્મ પ્રભાવનાની (?) પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છે, માસે માસે જેઓને માટે હજારોનો ખર્ચ થયે જાય છે, જેઓ પાસે ચલણી નોટો જેવી જ્યાબંધ પોસ્ટની ટીકીટો રહ્યા કરે છે અને જેઓ માત્ર પુસ્તકોના પર્વતના રખવાળ છે તેવા આ સાધુઓને પણ કોઈ જૈન ગૃહસ્થ એમ કહી પણ કહી શકે નહિ કે, 'મહારાજ ! આ ધન લ્યો અને આપ એને યથેચ્છ વાપરો' જૈન ગૃહસ્થો સમજે છે કે, સાધુઓનો ધન લેવાનો આચાર નથી અને સાધુઓને ધન દેવાનો આપણો ધર્મ '

નથી, આ હેતુથી જ તેઓ, જગ જાહેર રીતે સાધુઓને રોકડ પૈસા આપી શકતા નથી, તેમ તેઓ તે પ્રકારે લઇ પણ શકતા નથી. તો પછી જૈન ગૃહસ્થ લક્ષ શેઠે, જીવસૂરિને પચાસ હજાર રૂપિયા લેવાની કહેલી બાબત અને રાજા વિક્રમાદિત્યે સિદ્ધસેનને નામે રૂપિયા ચઢાવ્યાની જે હકીકત આપણને સપ્રમાણ મળે છે, તેનો સમન્વય આપણે શી રીતે કરીશું ? મને તો આ બન્ને પ્રભાવકોની હકીકતો ઉપરથી એમ સ્પષ્ટ જણાય છે કે, એ સમયના સાધુઓમાં સામાન્ય રીતે ધન લેવા દેવાનો વ્યવહાર શરૂ થઇ ચૂક્યો હશે, પણ કેટલાક વિરલ મહાત્માઓ ધનનો પણ સ્પર્શ નહિ કરતા હોય–જો આ રીવાજ સાધારણ ન થયો હોય તો એક જૈન ગૃહસ્થની કે સંન્યાસિના આચારથી પરિચિત એક રાજાની એવી પ્રવૃત્તિ કદી પણ ન સંભવી શકે કે તેઓ એક અકિંચન સાધુને પૈસા લેવાની વાત પણ કરી શકે. સાધુઓ માત્ર ઉપદેશ અને ગ્રન્થ રચના જેવી નિર્દોષ પ્રવૃત્તિથી લોકકલ્યાણને સાધતા હતા તેઓ હવે આ સમયે (વિક્રમ અને લક્ષ શેઠને સમયે) સમાજ પાસેથી ધન લઇને પણ લોકકલ્યાણની પ્રવૃત્તિમાં પડ્યા હતા, મંત્ર તંત્ર કરતા હતા, વૈદું કરતા હતા અને મંદિરો પણ બંધાવતા હતા. પ્રભાવક ચરિત્રમાં સિદ્ધસેન સંબંધી જે ઉલ્લેખ મળે છે તેમાં એમ જણાવ્યું છે કે, તેમણે સુવર્ણ સિદ્ધિ અને સર્ષપ વિદ્યા દ્વારા [1]કર્મારનગરના રાજા દેવપાલને અને [2]ભૃગુપુરના રાજા ધનંજય (બલમિત્રના

૧ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્ર પૃ૦ ૯૫, શ્લો૦ ૭૪ થી ૮૬. ૨ જુઓ પ્રભાવક ચરિત્ર પૃ૦ ૧૦૨, શ્લો૦ ૧૬૪ થી ૧૬૮.

પુત્ર) ને એમ બે રાજાઓને લડાઇમાં સૈન્યની અને
ધનની સહાય કરી હતી અને એ પ્રકારે રાષ્ટ્
પણ ભાગ લીધો હતા. એ જ ગ્રંથમાં એક પ્રબંધ
વસિંહ [3]સૂરિનો આવે છે, તેમાં તેઓને 'ગુટિકા
ના માંત્રિક વિશેષણથી પ્રશંસવામાં આવ્યા છે. આ
વસિંહ સૂરિએ પોતાના મુખમાં ગુટિકા રાખીને એક
માટે રૂપિઆનો ખરડો કર્યો હતો. જેમાં કેટલાક શ્રાદ્ધ
પણ (કોઇએ પચાસ, સો, બસો એ રીતે) રૂપિયા
હતા અને તે રીતે તે ખરડામાં કુલ પાંચ હજાર રૂ
થયા હતા. તે રૂપીયા દ્વારા તે આચાર્યે એક વા
રત્નની (સારા સુતારની) સહાયથી કાષ્ઠનું જિનમં
સમરાવ્યું હતું. આ ઉપરાંત આચાર્ય 'આર્યખપુટ, પ
ચાર્ય પાદલિપ્ત, આચાર્ય 'રૂદ્રદેવ સૂરિ અને આચા
*નાગાર્જુન વિગેરેની પણ એ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ, તે તે પ્રબ

૩ જુઓ પ્રભાવક ચ૦ વિજયસિંહસૂરિપ્રબંધ પૃ૦ ૬૯-૭૮. ૪ જુઓ
પ્રભાવક ચ૦ પૃ૦ ૫૬ થી ૬૧—શ્લો—૧૮૬ થી ૨૪૨. ૫ જુઓ પ્રભાવક ચ
પાદલિપ્તપ્રબંધ, પૃ૦ ૪૭ થી ૬૯. ૬ જુઓ પ્રભાવકચ૦ પૃ૦ ૫૪-
૫૫. ૭ જુઓ પ્રભાવકચ૦ પૃ૦ ૬૨ થી ૬૬—શ્લો૦ ૨૪૮ થી ૩૦૬
આ ઉપરાંત પ્રભાવક ચરિતમાં વર્ણવાએલા પ્રત્યેક પ્રબંધમાં આવી
આવી સંખ્યાબંધ હકીકતો મળે છે અને આ જાતની અનેરી ચૈત્ય-
વાસ નાબુદ થયા પછી પણ અત્યાર સુધી ચાલી આવી છે.–માનદેવ-
સૂરિ, મુનિસુંદરસૂરિ, ૪૬ મા પટ્ટધર ધર્મઘોષ સૂરિ, હેમાચાર્યજી,
મલયગિરિજી, અભયદેવસૂરિજી, વાદિવેતાલશાંતિસૂરિ અને વાદિદેવ-
સૂરિજી પ્રભૃતિ અનેક આચાર્યોના જીવનમાં આવી અનેક પ્રવૃત્તિઓ

થોમાં, તે ગ્રંથોમાં વર્ણવાએલી છે. આ બધી હકીકતો જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે, સમાજ પાસેથી ધન લઈને કાર્ય કરનારા નિસ્પૃહ આચાર્યોનો વંશ ધીરે ધીરે સસ્પૃહ થયો હોય અને પોતાની પાસે પણ પૈસા રાખી પોતાના વડિલોનો માર્ગ ટકાવી રહ્યા હોય. સંઘપટ્ટકમાં વર્ણવાએલા ચૈત્યવાસની શરુઆતના ઇતિહાસમાં' જણાવવામાં આવ્યું છે કે, 'જ્યારે શ્રાવકો ધાર્મિક કાર્યો તરફ દુર્લક્ષ્ય કરવા લાગ્યા અને કેટલીક ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ કે, જે શ્રાવકોને કરવા યોગ્ય હતી, તે બધ પડવા લાગી તેવે સમયે એ બધી પ્રવૃત્તિઓને ચાલુ રાખવા માટે અને એ ધાર્મિક કાર્યોને સંભાળવા માટે નિર્ગ્રંથ સાધુઓને પણ પોતાના સંયમનો ભોગ આપવો પડયો હતો–મંદિરાદિની વ્યવસ્થા કરવી પડી હતી અને તે માટે પૈસા વિગેરેનો સંપર્ક, તેનો હિસાબ અને લેવડદેવડ વિગેરે પણ ઘણું કરવું પડતું હતું.'

મેં જે ઉપર જણાવ્યું છે કે, આ મધ્યમ માર્ગ તરફ વળેલો સાધુ–સંઘ. ધર્મની રક્ષા માટે ધીરે ધીરે ધનાદિ પ્રપંચ તરફ પણ વળ્યો હતો, તે હકીકતને એ ચૈત્યવાસના પ્રારંભનો ઇતિહાસ પણ પુષ્ટિ આપે છે.

નોંધ ચયેલી જોઈ શકાય છે. રાજા કુમારપાલ જિનમંદિરમાં વારવધૂ (વેશ્યા) ઓ દ્વારા આરતી કરાવતો હતો, એ પણ ચૈત્યવાસની અસર છે "निसि निव्विसिऊण पट्टे आरत्तिय–मंगलाइं कारवइ। वारवहूनिवहेणं मागहगणगिज्जमाणगुणो ॥ (કુમારપાલના મમ સમયો સોમપ્રભ.)

એ સમયના કુશળ આચાર્યો બહુ પવિત્રતાપૂર્વક રહીને અને સાંયમિક અપવાદોને સેવીને પણ ધર્મકાર્ય કરતા હશે, તથા તેમની પાસે જે ધન એકઠું થતું હશે તે ધનને તેઓ પોતાને અર્થે ન વાપરતાં શ્રીસંઘના હિત અર્થે જ વાપરતા હશે અને તેથી જ તે ધનને, તેઓ મંગળદ્રવ્ય, શાશ્વતદ્રવ્ય કે નિધિદ્રવ્યના નામથી વ્યવહારતા હશે. હરિભદ્રસૂરિએ પોતાના 'સંબોધ પ્રકરણમાં ' જિનદ્રવ્ય ' ના પર્યાય તરીકે આ ત્રણ શબ્દોને પણ મૂક્યા છે. શબ્દ-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે પર્યાયવાચક શબ્દોનો અર્થ એક સરખો જ હોય છે જેમકે; ઘટ, કલશ અને કુંભ એ ત્રણે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં, તેના અર્થ-વ્યવહારમાં જરા પણ અંતર જણાતું નથી-મનુષ્ય, માનવ અને મનુજ એ ત્રણે પર્યાય શબ્દો એક જ ભાવને સૂચવે છે તેમ અહીં પણ શાશ્વતદ્રવ્ય, મંગળદ્રવ્ય, નિધિદ્રવ્ય અને જિનદ્રવ્ય એ ચારે શબ્દો એકાર્થક હોવાથી તે પ્રત્યે-કના ભાવમાં લેશ પણ અંતર સંભવતું નથી-જે ભાવ, શાશ્વતદ્રવ્ય શબ્દથી લેવાય છે તે જ ભાવને જિનદ્રવ્ય શબ્દ પણ સૂચવે છે અર્થાત્ શાશ્વતદ્રવ્ય શબ્દમાં જેટલી અર્થ-વ્યાપકતા સમાએલી છે તેટલી જ અર્થ-વ્યાપકતા

---

१. "पवरगुण-हरिसजणयं पहाणपुरिसेहिं जं तयाइण्णं ।
एगाग्गेहिं कयं धीरा तं विंति जिणदव्वं ॥ ९५ ॥
मंगलदव्वं निहिदव्वं सासयदव्वं च सव्वमेगट्ठा ।
आसायणपरिहारा जयणाए तं खु ठायव्वं" ॥ ९६ ॥

'જિનદ્રવ્ય' શબ્દમાં હોય તો જ તે, તેનો પર્યાય હે
શકે છે. આ સંબંધે વધુમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિજી જણ
છે કે—[2]એ મંગલદ્રવ્ય, શાશ્વતદ્રવ્ય, નિધિદ્રવ્ય અને જિ
નદ્રવ્ય શબ્દથી વ્યવહરાતું દ્રવ્ય, જ્ઞાન અને દર્શનનું પ્રભ
વક છે અને જિન પ્રવચનને પ્રચારનારું છે અર્થાત્ જો સ
ઘમાં વિદ્યાની ખામી હોય તો તે અર્થે એ દ્રવ્યનો ઉ
યોગ થઈ શકે છે, જો સંઘમાં સમ્યકત્વની ન્યૂનતા હો
તો તેની વૃદ્ધિ અને પુષ્ટિ માટે એ મંગલદ્રવ્યનો ઉપયો
થઇ શકે છે અને જો સંઘમાં જિનપ્રવચનનો પ્રચાર ઓછ
હોય તો તેનો અધિક પ્રચાર કરવા પણ એ દ્રવ્યની વ
રાશ શાસ્ત્રાનુમત છે અર્થાત્ સંઘનાં ધાર્મિક અંગો કે, જે
મૂળ, શરીરસ્વાસ્થ્ય, વિદ્યાનો પ્રચાર, આત્મજ્ઞાનની વૃદ્
અને જિનપ્રવચનનો પ્રચાર છે, તે અર્થે એ દ્રવ્યન
ઉપયોગ કરવામાં આવે તો એવો કોણ મૂઢ કે મમત
હોય કે, જે તેનો નિષેધ કરે. શ્રીહરિભદ્રજીના એ બન
ઉલ્લેખો ઉપરથી એમ નિશ્ચિત થાય છે કે, એ સમયન
કુશળ સૂરિઓએ, સમાજ પાસેથી સામાજિક કાર્ય મા
જે દ્રવ્ય મળતું હતું તે માટે જ એ ચારે શબ્દોને યોજ્ય
હતા–છે. તથા તે શબ્દોના અર્થ ઉપરથી પણ તે જ વા
નીકળી શકે છે. અત્યારે પણ ધર્માદાયની પેઢીમાં કો
તીર્થંકરનું નામ ન ચલાવતાં જે આણંદજી કલ્યાણજી વ

---

૨. जिणपवयणवुड्ढिकरं पभावगं नाण-दंसणगुणाण।
वुड्ढंतो जिणदव्वं तित्थयरत्तं लहइ जीवो (पृ० ४) ॥०७

રૂપાભાઈ અભેચંદનું નામ ચલાવવામાં આવે છે તેથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે, એ પેઢીનો વહીવટ અને ધન એ બધું સંઘદ્રવ્ય, શાસનદ્રવ્ય કે નિધિદ્રવ્ય છે અને જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે સંઘના હિત અર્થે તેને લગતા ગમે તે ક્ષેત્રમાં તેનો ઉપયોગ કરતા હોઈએ એનો દોષ આવતો હોય એવું શાસ્ત્રથી, ઇતિહાસથી અને ઉપર જણાવેલી દલીલ ઉપરથી પણ જાણી શકાતું નથી. અત્યાર સુધીના આ પ્રસ્તુત ઉલ્લેખમાં હરિભદ્રના ગ્રંથમાં આવતા મૂર્તિવાદનું અને દેવદ્રવ્યવાદનું મૂળ બતાવવાની મેં જે કોશીશ કરી છે, તેના સારા મત પ્રમાણે તો પ્રમાણિકતાપૂર્વક આ વાતને હું જણાવી શકયો છું કે, પૂર્વે જણાવેલા સંયમમાર્ગના અનુયાયિઓએ, જેનું વિધાન-વિધિવાક્ય-અંગગ્રંથોમાં મળતું નથી તેવા મૂર્તિવાદને માત્ર એક સાધારણ અને પ્રવાહી જનહિત અર્થે યોજેલો છે અને પછી તે બીજા અનેક ધર્મોની દેખાદેખીથી વધતો ગયો છે અને છેવટ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે પાંચમી અને છઠ્ઠી શતાબ્દીના તાંત્રિક મતની પ્રબળતા થયા પછી તો તે, આપણા સમાજમાં એક વજ્રલેપ જેવો અને એકાંત વિધિ જેવો પણ થઈ ગયો છે, એટલું જ નહિ પણ હવે તો તે, કલેશનું મૂળ બની ગયો છે, તેને લઈને જૈનસમાજની પ્રશંસા અત્યારે વકીલોમાં, ઓફિસોમાં અને અદાલતોમાં પણ ગવાઈ રહી છે અને સમાજ, દિવસે દિવસે રાજયક્ષ્માથી ઘેરાયેલા રોગિની પેઠે નાશના પંથમાં પડતો જાય છે, છતાં એ સામાજિક વ્યસનથી સમાજ, મર્યાદિતપણે મૂકાયો તો દૂર રહ્યો, કિંતુ સમા-

અને તે નિધિદ્રવ્ય, જિનદ્રવ્ય, શાસ્વતદ્રવ્ય કે મંગલદ્રવ્ય-ની વ્યવસ્થા કરનારા સાધુઓ હરિભદ્રના શબ્દોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે સ્વચ્છંદી, વિલાસી અને દંભી થયા ત્યારે તે મહા-શયો (?) પોતાના મમત્વાસ્પદ એ સામાજિક અને પવિત્ર ધનના વારસ થયા, હક્કદાર થયા અને કહેવા લાગ્યા કે, એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ તો અમે જ કરી શકીએ, એમાં બીજા ક્ષેત્રનો જરા પણ હક્ક નથી, ભલે બીજાં ક્ષેત્રો સીદાય. વળી તેઓ એ દ્રવ્યમાં પોતાનું જ સ્વામિત્વ જણાવવા માટે આમ પણ કહેવા લાગ્યા કે, એ તો જિનદ્રવ્ય છે–દેવદ્રવ્ય છે. એનો ઉપયોગ તો અમે પોતે જ કરી શકીએ. દેવની, દેવ-મંદિરની વા દેવને લગતાં બીજાં કાર્યોની વ્યવસ્થા અમે કરીએ છીએ માટે અમારા સિવાય બીજા કોઈ ક્ષેત્રનો હક્ક આ દ્રવ્ય ઉપર સંભવતો નથી, સંભવશે નહિ અને સંભવવો વ્યાજબી પણ નથી. આ ઉપરાંત એ અશક (?) સાધુઓ, જિન, જિનનું શાસન, જિનનું પ્રવચન, જિનની મૂર્તિ અને જિનનો ધર્મ; એ બધાંને નામે વધારે વધારે ન લેણું કરવા લાગ્યા અને મહારાજા લાર્ડઅલ ડેસના દંતની જેમ કેટલાક તો નિત્ય નવી રાસ ફીસ જેવી ધર્મ દિઓ પણ રચવા લાગ્યા–તેઓએ, તે દ્રવ્યને વધારવા ને તેની નિયમિત આવક કરવા સમયે સમયે તે સમયના યનાં અનેક નવાં નવાં લાકડાં પણ પેસાર્યાં. તે સમયનો ભિચારો શું કરે, તે, તો હવાલા ઋષિ જેવા તે ઓના (?) શાપના ભયથી ધ્રુજતો ધ્રુજતો તેઓ જે તેને જ તહત્તિ કરવા લાગ્યો અને તેઓના લાગ

આપણે શી રીતે દૂષિત ગણી શકીએ. તેઓના આ ઉલ્લે-
ખોથી એમ માલુમ પડે છે કે, આ જ અરસામાં શાશ્વત-
દ્રવ્ય કે જિનદ્રવ્ય શબ્દની વ્યાખ્યા તે બન્ને પક્ષોએ પોત-
પોતાના બચાવ માટે જૂદી જૂદી કરી હતી-એકે તેને સંકુ-
ચિત કરી હતી અને બીજાએ તેને વિશાળ કરી હતી-ચૈત્ય-
વાસની હિમાયત કરનાર પક્ષે કહ્યું કે, આ જિનદ્રવ્ય અમારી
પૈતૃકસંપત્તિ છે, એના અમે વારસ છીએ અને અમે પોતે
જ દેવની,દેવની મૂર્તિની,દેવના મંદિરની,અને દેવના પ્રવચનની
સઘળી વ્યવસ્થા કરીએ છીએ માટે એ દ્રવ્યનો અમારા
સિવાય બીજું કોઈ ઉપયોગ કરી શકે નહિ. બીજા નિરીહ
અને શાસનહિતૈષી પક્ષે કહ્યું કે, સાધુઓનો આચાર નથી
કે, તેઓ દ્રવ્યનો સ્પર્શ પણ કરે વા મંદિરોની વ્યવસ્થા
કરે. તેઓની પાસે જે દ્રવ્ય છે, તે મંગળદ્રવ્ય છે, જિનદ્રવ્ય છે,
શાશ્વતદ્રવ્ય છે અને નિધિદ્રવ્ય છે માટે તેનો ઉપયોગ
કોઈ એક વ્યક્તિ વા સમષ્ટિ પોતાના નિર્વાહ કે વિલાસ
અર્થે કદી પણ કરી શકે જ નહિ. તેનો ઉપયોગ તો એવા
માર્ગે કરવો જોઈએ કે, જે માર્ગે જિનના પ્રવચનની વૃદ્ધિ
થાય, જિનના જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય અને લોકોની પ્રવૃત્તિ
જૈનધર્મ તરફ વધારે વળે અર્થાત્ એકંદર જૈનસંઘના હિત
અર્થે તે દ્રવ્ય વપરાવું જોઈએ-એ હકીકત સર્વથા પ્રામાણિક,
શાસ્ત્રથી અબાધિત અને સુવિહિતવિહિત છે. પરંતુ અરે
ખેદ સાથે જણાવવું પડે છે કે, વર્તમાનમાં આ સ્થિતિ
તો દૂર રહી, પરંતુ તે પવિત્ર નિધિદ્રવ્ય, જે સંઘહિત માટે
યોજાયું છે તેનો ઉપયોગ માત્ર એક સંકુચિત ક્ષેત્રમાં જ

થઇ રહ્યો છે, તે પણ તે દ્રવ્યના વ્યવસ્થાપકોના સ્વચ્છ
જ થઇ રહ્યો છે અને વ્યવસ્થાપકો જાણે તે દ્રવ્ય
પોતાનું બાપુકું ન હોય તેમ તે તરફ મમત્વ
પણે ગણી રહ્યા છે તેથી જ બીજાં ધાર્મિક ખાતાં,
(જે ખાતાંઓની પુષ્ટિની વર્તમાનમાં વિશેષ જરૂર છે)
માટે તે દ્રવ્ય તદ્દન અસ્પૃશ્ય જેવું થઇ ગયું છે અને તે
બધાં સુકાઇ રહ્યાં છે. વર્તમાનમાં જે જે કારણોથી તે દ્રવ્યની
વૃદ્ધિ થઇ રહી છે તેમાંનાં કેટલાંક તો સર્વથા અવિહિત
છે અને કેટલાંક તો અગમત આપે તેવાં છે. તથા વ્યવસ્થા-
પકોની સત્તાથી તેનો ઉપયોગ કેટલાંક એવાં કાર્યોમાં થઇ
રહ્યો છે કે, જેઓ મહાહિંસાનાં મૂળ છે અને તેમાં સટ્ટા
જેવા જુગારનો પણ સમાવેશ થઇ જાય છે—જે પ્રવૃત્તિ
શ્રીજિને નિષેધેલી છે તે દ્વારા જિનદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરવી વા
તેમાં જિનદ્રવ્યનો ઉપયોગ કરવો તે, શ્રીજિનના અનુયા-
યિઓને કેટલું બધું છાજે તેવું છે ! ! ! અને તેઓના
'જૈન' નામને સાર્થક કરે તેવું છે ! ! ! કલ્પના કરો કે,
આપણા દેવ વર્ધમાન અત્યારે હયાત હોત તો અત્યારના
દેવ ખાતાનો જરૂર તેમને પણ દ્રવ્ય સાચવનાર—ઓના રૂપમાં
કે વધાવનાર અને તેમની પાસે એ રીતે અઢળક ધનના
ખજાના હોત, તો શું તે દ્રવ્યને, તે પ્રભુ દેવ પોતાના
ખોળામાં લઇને ફરત વા તેને પોતાની માલિકીનું ગણીને
કોઇને ત્યાં વ્યાજ વધારીને જમે કરાવત ? હું તો આ
પ્રશ્નનો ઉત્તર નકારમાં આપનારો સમજીને બેઠેલું અનુભવું
છું કે, તે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરીને ત્યાગે અવશ્ય 'મહાવીર'

વિદ્યાલય ' જેવા સમાજોપયોગી કાર્યમાં થાત અને તે પણ તેમના આ જ ભકતો કરત-આ રીતે કરવામાં હું તો જિનદ્રવ્યના સંકુચિત અર્થનો પણ બાધ થતો જોતો નથી. એ પ્રકારે આપણે એક સાદી રીતેજ જિનદ્રવ્ય વા દેવદ્રવ્યની ભાવનાને વિચારીએ તો પણ જે હકીકત ઉપર જણાવેલી છે તે જ જણાઇ આવે તેમ છે.

૧૬ મા અને ૧૮ મા સૈકાના ગ્રંથકારોએ અને વર્તમાન સૂરિઓએ તથા સાધુઓએ આ વાદને વર્ધમાનને નામે ચઢાવીને એમ જણાવ્યું છે કે, "भक्खणे देवदव्वस्स × × × सत्तमं निरयं जंति सत्तवारा हो ! गोयमा !" અર્થાત્ વર્ધમાન કહે છે કે-" હે ગૌતમ ! દેવદ્રવ્યનો ખાનાર સાત વાર સાતમી નરકે જાય છે માટે કોઇએ દેવદ્રવ્ય ખાવું નહિ " હું માનું છું ત્યાં સુધી આ નિષેધ હરિભદ્રના નિષેધને મળતો જ છે અને ચૈત્યવાસિઓના પરાપૂર્વથી ચાલ્યા આવતા સંસ્કારોને નાશ કરવા માટે જ કરાએલો છે. આ વાત તો હું પણ સ્વીકારૂં છું કે, જો તે જિનદ્રવ્ય વા મંગલદ્રવ્યનો ઉપયોગ માત્ર વિલાસના અને સ્વચ્છંદી અનુચિત તથા અનુપયોગી કામમાં કરવામાં આવે, તેને ચોરી જવામાં આવે, કે અપ્રામાણિક રીતે ખર્ચી નાંખવામાં કે ઉડાવી દેવામાં આવે, તે માટે જ આ નિષેધ કરાએલો છે. પરંતુ એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ જ્ઞાનની, દર્શનની અને પ્રવચનની વૃદ્ધિ તથા પુષ્ટિ માટે અથવા તેના ઉદ્ધાર માટે કરવામાં આવે અને તે દ્વારા સંઘના દૂબળાં અંગોને પુષ્ટ

કરવામાં આવે, તો તે પ્રવૃત્તિ સામે કોઈ શાસ્ત્ર કે કોઈ સૂરિ ? પ્રામાણિક રીતે નિષેધ કરી શકે તેમ નથી.

વાંચકો એમ ધારતા હશે કે, આપણે વા આપણામાંનો કોઈ, કદી પણ દેવદ્રવ્યનો ઉપયોગ કરતા નથી. કિંતુ હું તો પ્રત્યક્ષ જોઈ રહ્યો છું કે, જૈન સંઘનાં ચારે અંગો પોતાના સમ્યક્ત્વની શુદ્ધિ અને વૃદ્ધિ માટે એ દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી રહ્યાં છે. અહીં હું વાચકોને નમ્રતા પૂર્વક અરજ કરું છું કે જો તેઓ જિનમૂર્તિને, જિનના મુકુટને, જિનની આકૃતિને અને જિનની આંગી વિગેરેને દેવદ્રવ્યરૂપ માનતા હોય તો તે બધાંને નેત્રદ્વારા જોઈને તેઓ જે રસ અનુભવે છે તે રસની ઉત્પત્તિ દેવદ્રવ્ય સિવાય બીજા શાથી થાય છે ? તથા તેઓ પોતાને ઘરેથી દેવના સંકલ્પથી જે ઘી દૂધ વિગેરે પૂજાના ઉપકરણો લાવે છે અને તે ઉપકરણરૂપ જિનદ્રવ્યદ્વારા જ પ્રત્યેક વ્યક્તિ, જિનની અર્ચા કરીને પોતપોતાના સમ્યક્ત્વને અજવાળવાનો પવિત્ર ઉદ્દેશ રાખે છે તેમાં જિનદ્રવ્યના ઉપયોગ સિવાય બીજા શાનો ઉપયોગ છે ? જો આ રીતે જિનદ્રવ્યનો વ્યય કરવાથી નર્કે જવાનું હોય તો હું નથી માનતો કે, કોઈ જૈન બચ્ચે જિનપૂજા વા જિનદર્શન કરે. કદાચ વાંચકો અહીં એમ કહેશે કે, એ ઉપયોગ તો અમે અમારા સ્વાર્થ માટે કરતા નથી. તો હું ફરીને તેઓને તારવેલું પૂછીશ કે, ભાઈ ! આપ જે જિનપૂજા વા જિનદર્શન કરો છો તે જિનના હિત માટે કરો છો ? કે તમારા હિત માટે કરો છો ? જો તમારા હિત માટે કરતા હો તો

તેના અયુક્ત સંકુચિત અર્થને જ વળગી રહી આપણ
આગ્રહ, સ્વચ્છંદ અને સત્તાને પોષીએ તથા વર્તમાનમાં
ષીણ થતાં ઉપયોગી ક્ષેત્રોને ઉવેખીએ તો 'સમવારા હો !
પ્રિયમા !' નો ઉલ્લેખ આપણા સિવાય કયા ભદ્ર મનુષ્યને
ટે તેમ છે!!!!!

આજથી છ વર્ષ પહેલાં શા. શા. કુંવરજીભાઈએ પોતે
ખેલા 'દેવદ્રવ્ય' નામના નિબંધમાં ઉપરની જ હકીકતને
ન સ્પષ્ટતાપૂર્વક જણાવી છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કેઃ—
૭ શ્રાદ્ધવિધિ તથા યોગશાસ્ત્રદીપિકા વિગેરે અનેક ગ્રંથ-
ના કહ્યું છે કે, પુન્યવંત શ્રાવકોએ પુન્ય ધર્મની વૃદ્ધિને
રહેતે તથા શાસનના ઉદ્યોતને નિમિત્તે દેરાસરો, ધર્મશા-
ળાઓ, પોસહશાળાઓ, ઉપાશ્રયો, જ્ઞાનના ભંડારો, પ્રભુનાં
આભૂષણો, પ્રભૂ પધરાવવાના રથો, પાલખીઓ, ઇંદ્રધ્વજો.
ચામરો, ચૈત્યનાં ઉપગરણો, તથા જ્ઞાનના ઉપગરણો વિગેરે
અનેક વસ્તુઓ પોતાના દ્રવ્યથી અથવા પ્રયાસથી નિષ્પન્ન
થયેલું કે કરેલું દેવદ્રવ્ય કે સાધારણ દ્રવ્ય હોય તેમાંથી
નીપજાવવી; નીપજાવીને તે સાહિત્યોથી શાસનની ઉન્નતિ
કરી, પાછળ તેની વ્યવસ્થા થાય તેવો બંદોબસ્ત કરી અ-
થવા ઊપજ કરી આપી શ્રીસંઘને સંભાળને અર્થે સોંપવી"
(દેવદ્રવ્ય પૃ૦ ૫.)

જ્યારે આ ઉલ્લેખ દ્વારા દેવદ્રવ્યના ખર્ચે જ્ઞાનના
ભંડારો, ધર્મશાળાઓ, ઉપાશ્રયો અને જ્ઞાનના ઉપગરણો
કરવાની અનુમતિ અપાએલી છે તો વર્તમાનમાં સમાજમાં
કેળવણીનો પ્રચાર કરવા માટે આપણે તે જ દ્રવ્યદ્વારા

પ્રજાની અકિંચનતા અને લોકહિતાર્થે ધનગ્રાહિતા સમજાવી, આ મુદ્દામાં ત્યાર પછીની સાધુપ્રજાની ધનલોલુપતા અને સ્વચ્છંદતા જણાવી ચુક્યો છું અને તે ધનલોલુપ ચૈત્યવાસિ પ્રજાએ તે દ્રવ્યનાં શાશ્વતદ્રવ્ય, જિનદ્રવ્ય, મંગલદ્રવ્ય અને નિધિદ્રવ્ય જેવાં વિશાળ અર્થવાળાં શિષ્ટસંમત નામો ઉપર હડતાળ ફેરવી અને પોતાના બચાવ માટે તેઓનો સંકુચિત અર્થ ઊભો કરી સમાજને ભરમાવ્યાની હકીકત પણ સ્પષ્ટ કરી ગયો છું તથા આચાર્ય હરિભદ્રે તે નામોને જ્ઞાનદર્શન પ્રભાવક અને પ્રવચન–વૃદ્ધિ–કરનાર વિશેષણો આપી, તે બધાનો વિશાળ અર્થ તાજો કરી અને એ અર્થને જ આગળ કરી તે ચૈત્યવાસીઓની ખૂબ ઝાટકણી કાઢી છે તે પણ જણાવી ગયો છું અને ત્યાર પછીના સાહિત્યમાં જે 'भक्खणे देवदव्वस्स' નો ઉલ્લેખ મળે છે તેનો ખરો ભાવ પણ મેં ઉપર ટાંકી બતાવ્યો છે, એ બધાનો સાર એ આવે છે કે વર્તમાનમાં માત્ર આપણા આગ્રહ અને અવિવેકથી જ આપણે એ બધા સવળા અને શિષ્ટ ઉલ્લેખોનો અવળો તેમ જ અશિષ્ટ અર્થ કરી, તેઓને વિકૃત કરીએ છીએ અને તેમ કરી આપણે છતે સાધને 'पादे कुठारः' ની પ્રવૃત્તિમાં રાચી રહ્યા છીએ. એ પ્રકારે મેં યથામતિ મૂર્તિવાદ અને દેવદ્રવ્યવાદ, જેના વિધાનનો ગંધ પણ અંગ–ગ્રંથોમાં મળતો નથી, તેને સૂત્ર પછીનાં સાહિત્યનાં પ્રમાણોની અને તે સમયના મળતા ઇતિહાસની સહાયથી આપની સમક્ષ યથોચિતપણે રીતે રજુ કર્યો છે. હવે છેવટમાં 'तत्त्वं ग्राह्यं, कि तत्त्वं परीक्ष्यं विवेकिभिः' કહીને આ મુદ્દાને અહીં જ સમાપ્ત કરૂં છું.

દીક્ષાની હકીકત આવે છે ત્યાં તે દીક્ષિત થનાર રાજા હોય, રંક હોય, બ્રાહ્મણ હોય કે વૈશ્ય હોય પણ તે બધાને માટે એક રજોહરણ અને એક પાત્ર ત્રણ લાખ (રૂપિયા) નો ખર્ચ બતાવ્યો છે એટલે દીક્ષા લેનારે-દીક્ષા લેતાં પહેલાં એક લાખ તો હજામને આપવા જોઇએ, એક લાખનું રજોહરણ લેવું જોઇએ અને એક લાખનું પાત્ર લેવું જોઇએ-આ ઉલ્લેખ જેટલો મર્યાદા વિરૂદ્ધ છે તેટલો જ શાસ્ત્ર-વિરુદ્ધ છે. કદાચ કોઇ શ્રીમંત એક લાખનું ઇનામ હજામને આપે એવું હોય તે સંભવે પણ ખરૂં, પરંતુ એક લાખનું રજોહરણ અને એક લાખનું પાત્ર શી રીતે સંભવે? જે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે, હીરા રત્ન જડિત રજોહરણ તથા તેવું જ પાત્ર લેવામાં આવે તો તે હકીકત સંભવે ખરી, પણ તેમ કરતા દીક્ષા લેનાર દીક્ષા લેતાં જ નિગ્રંથાનો લોપ કરે છે-જે તેને હીરા અને રત્નો રાખવાં હોય તો નિર્ગ્રન્થ થવાનું કાંઇ કારણ નથી-હીરા અને રત્નો રાખવાથી નિર્ગ્રંથની નિર્ગ્રંથતા ઉપર પાણી ફરે છે. સૂત્રોમાં આવેલા ચરિત વિભાગમાં પણ આવાં-અતિશયોક્તિપૂર્ણ વર્ણનો ઘણે-સ્થળે મળ સુદ્દાને-હાનિ પહોંચાડે તેવાં છે-તેવાં વર્ણનોથી આપણો કથાનુયોગ કેવો દીપી નીકળે છે તે બાબત મારા બંધુઓ અને મારા વડિલ (પ્રમુખ) મોતીચંદભાઇ પણ જરા વિચાર કરીને જ મને ન્યાય આપવાને તત્પર થશો.

વર્ધમાન માટે લખાયું છે કે, તેમણે દીક્ષા લીધી ત્યારે તેમની પાસે ઇન્દ્રે આપેલું દેવદૂષ્ય હતું, જેનું

અત્યારે કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી. આપણા ગ્રંથકારોએ આવી આવી અનેક વાતો લખીને કેટલીક બાબતોમાં તો પુરાણોને પણ પાછાં પાડયાં છે અને તેમ કરીને જિનશાસનની પ્રભાવના કરી છે-કેવી સુંદર પ્રભાવના અને કેવો સુંદર તેનો ઉપાય!!! કહેવાય છે કે, જ્યારે વર્ધમાન દેશના આપતા ત્યારે દેવો દ્વારા ત્રણ કિલ્લાઓ રચવામાં આવતા હતા. તે પણ પાષાણના નહિ, કિંતુ, રૂપાના, સોનાના અને રતનના હતા. કેવી વિચિત્ર હકીકત—એક નિર્ગ્રંથને સાદી અને સત્ય વાતને કહેવા માટે સૂત્રોમાં સ્થળે સ્થળે વર્ણવાએલો શિલાપટ્ટ કે વૃક્ષની છાયા પૂરતી છે, તેને બદલે એવી સાદી પ્રથાને પસંદ નહિ કરનારા આપણા ગ્રંથકારોએ રૂપાના, સોનાના અને રતનના ત્રણ કિલ્લાઓને રચવામાં કેવી કુશળતા વાપરી છે. હું તો આ એક તદ્દન નવી જ વાત સાંભળું છું કે, ઉપદેશકો પણ કિલ્લામાં ભરાઇને ઉપદેશ આપતા હશે વા તેઓને કોઈના ડરથી કિલ્લામાં બેસીને ઉપદેશ દેવો પડતો હશે. આ રીતે ઉપદેશ અને કિલ્લાઓ વચ્ચે કોઈ પ્રકારનો સંબંધ ન હોવા છતાં જે નઓએ, ઉપદેશ વખતે ત્રણ કિલ્લાઓ, કેટલીક નાચો અને કેટલાક નાટકો પણ બનાવી દીધાં છે—અને ખુદ વર્ધમાનને પણ ચતુર્મુખ બનાવી દીધા છે, તેવી તેઓની શિલ્પિતા પાસે વિશ્વકર્માને પણ શરમાવા જેવું થયું છે. વર્ધમાન સર્વજ્ઞ છે, એ વાતને આપણે સૌ સ્વીકારીએ છીએ તેથી આપણે એની સર્વજ્ઞતાનો લાભ લઇ આપણા માનીતા અને પ્રભાવ પુરુષોના નામોલ્લેખો તેને મોઢે બનાવવી રીતે

પદાર્થ છે અને દૃળરૂપ પદાર્થ છે તે બન્ને વચ્ચે કેટલો બધો વિરોધ રહેલો છે-પરિગ્રહના અનિચ્છુકને અઢળક પરિગ્રહ શી રીતે મળે ? દાન દેનારો ચક્રવર્તી રાજા શી રીતે થાય ? અને બ્રહ્મચર્યનો સંસ્કારી, સુધરેલો વ્યભિચારી શી રીતે બને ? આવી આવી અસંગતિઓ ઉપરાંત કેટલીક કલ્પિત કથાઓ પણ ઘડવામાં આવી છે કે, જેમાં વિશેષે કરીને સંસ્કારો અને મન ઉપર તોળાઇ રહેલી કર્મબંધની વ્યવસ્થાને પણ ધક્કો પહોંચ્યો છે—

[1]શા. કુંવરજીભાઇના દેવદ્રવ્યના નિબંધમાં આપ સૌ એવી અનેક કથાઓ જોઈ શકો છો અને તે દ્વારા ઉપર જણાવેલી વાતને સ્વમતિથીજ સમજી શકો તેમ છો. જુઓ ઋષભદત્તની કથા, પૃ૦ ૧૧. આ કથાના નાયકે સ્વકાર્યમાં વ્યગ્ર થવાથી દેવદ્રવ્યને લગતી વિસ્મૃતિ કરી હતી, તેથી તેને પાડો કરવામાં આવ્યો છે. મને તો એમ યાદ છે કે, " माया तैर्यग्योनस्य " અર્થાત્ તિર્યંચતાનો હેતુ દંભ છે, અહીં તો કથાકારે વિસ્મૃતિના પરિણામમાં શેઠને પાડો બનાવ્યો. પરંતુ, તેણે જે ઉધારે પરિધાપનિકા (પહેરામણી) લઇ જિનપૂજા કરી હતી તેના પરિણામમાં ઇંડો પાસે તેની પૂજા ન કરાવી, એ ' वदतो व्याघात: ' જેવું છે. જુઓ સાગરશેઠની કથા, પૃ૦ ૧૨. આ કથાના સાગર શેઠે ચૈત્યદ્રવ્યથી ચૈત્યના કારીગરોમાં વ્યાપાર કરી માત્ર

૧. આ નિબંધમાં આઠમે પાને આપેલી બે ગાથાઓનો અર્થ તદ્દન ઉંધો થએલો છે. જો તેનો સાચો અર્થ શા. કુંવરજીભાઇને હાથે થયો હોત તો પ...

અને નહિ કરતો, પણ શેઠ તે ઘરમાં રહેવાથી નિર્ધન થઇ ગયો. આ કથામાં તો કથા બનાવનારે કોઇ નવી જ કલમ લાગુ પાડી છે—જેથી અપરાધી મુક્ત થયો અને અપરાધને નહિ કરનાર તેમ નહિ જાણનાર તદન નિરપરાધી અમીત ફંદનો ભોગ થયો—શી ચતુરાઇની વાત !!!! આ કથામાં પુન- માને ધૂનમાં કથાકારે અદ્ભુતાગમના ભયંકર દ્વન્દ્વને પણ જાણ્યું નહિ. કેવો ન્યાય ! આ સંબંધી જેમ હું વધારે જણાવું છું તેમ મને વિશેષ ખેદ થાય છે કે, જે મોતી- ચંદભાઇ પુરાણોનો ઉપહાસ કરે છે, તે જ ભાઇ આવી કથાઓને આદર્શ કથા તરીકે શી રીતે માનતા હશે !

હું અહીં એવી કેટલીક કથાઓનો ઉલ્લેખ કરી, જ્યાં ચિયક અપવાદોને બાદ કરીને આ જ જાતની કથાઓનો મોટો સાગર ઉછળતો હોય—જેઓને આવી કથાઓ જો- વાની ખાસ ઇચ્છા હોય, તેઓએ પઉમચરિય, વિજયચંદ વલિચરિત, શ્રાદ્ધવિધિ, ઉપદેશસપ્તતિ, દ્રવ્યસપ્તતિ અને શ્રીપાળ રાસ વિગેરે મૂળ ગ્રંથો વા તેનાં ભાષાંતરો જોઇ જવાં અને તે જોયા પછી જો તેઓને એમ માલુમ પડે કે, જે મેં કહ્યું છે તે ખોટું છે તો મને તે વિષે જણાવવા જરૂર કૃપા કરવી. કથાઓ તો શું પણ કેટલાક એવા ગ્રંથો રચાયા છે, તેઓને તે તે ગ્રંથકારોએ પરભાર્યા વર્ધમાનને નામે જ ચઢાવી દીધા છે—પઉમચરિયના કર્તાએ રચેલું પઉમચરિય પણ વર્ધમાનને નામે ચોડ્યું છે !!!

આપણું પોતાનું જ કરૂં કરીએ છીએ–આપણા ચરિત-વિભાગની અને આપણા કલ્પિત કથા-વિભાગની સ્થિતિ એટલી બધી ખરાબ છે કે, જો તેનું પૃથક્કરણ ન કરવામાં આવે અને કલ્પિત કથાઓને બુદ્ધની જાતક કથાઓની પેઠે માનુષિક રીતે સંભવતા કાળમાં ન લાવવામાં આવે તો હવે ક્યારે તેને કોઈ સુધારે પણ નહિ. હું માનું છું કે, અહિંઆ અભિનવ આપણે આપણે કેવા કેવા અનર્થો કરીએ (કરી નાખીએ) છીએ અને તે જ કારણથી આપણે દેવ, ઇન્દ્ર, શક્ર, શતક્રતુ, પુરંદર, મઘવા, મેરૂ અને શચી વિગેરેના મૂળ અને મુખ્ય અર્થો સુધી ન પહોંચતાં તેનાં પૌરાણિક રૂપે આપણા સાહિત્યમાં દાખલ કરી સાહિત્યને કદરૂપ કરીએ છીએ–કરી રહ્યા છીએ અને પૂર્વના કથાકારોએ પણ એ જ કારણથી આવો વિકાર કરી સાહિત્યને કદરૂપ કરવામાં કચાશ રાખી નથી–તે કથાકારોનો આ એક ઉદ્દેશ હતો કે, કથાઓમાં ગમે તે જાતનાં ભયંકર પાપોને અને આવી ઉંચી મોટી મોટી ઉપાયરૂપ લાવીને દર્શાવીને લોકોને સન્માર્ગ ઉપર લાવવા. આ ધૂનમાંને ધૂનમાં તેઓએ માત્ર પુરાણોની રીતિને અનુસરી અને સાહિત્ય-શાસ્ત્રની, ધર્મશાસ્ત્રની અને કલ્પનાના વિષયની મર્યાદાનો લોપ થતાં સુધી પણ પાછું વાળી જોયું નહિ. એથી તે-ઓના એ સદ્હેતુને બદલે વર્તમાનમાં એવું વિચિત્ર પરિણામ આવ્યું છે કે, લોકો રોકડ ધર્મને મૂકીને ઉધાર ધર્મને પગે પડી દિવસે દિવસે અધઃસ્થિત થતા જાય છે અને આપણો આ અધઃપાત ક્યાં અટકશે તે પણ કળી

(દેશાવના) આરંભની ચોક્કસ મર્યાદા જણાવવા માટે તેને પર્વ વિષયરૂપે સ્વીકારેલો છે માટે ઇતિહાસ તો દૂર પરંપરાની દરકાર ન કરતાં પંચમીના પર્વને સ્વીકારવામાં જ પોતાની પ્રામાણિકતા સમજે છે. વળી બીજું આ છે કે, જે કારણથી પંચમની ચોથ કરવામાં આવી હતી તે કારણ કોઈ પ્રસંગે હવે રહેલું નથી–રહેવું નથી–તેથી મજબૂત કારણ સિવાય પાંચમની પ્રાચીન પરંપરાને લોપવી, તે પણ એક જાતનો મર્યાદા ભંગ જ આવશ્યક છે. દિગંબરો પણ પોતાના આ પર્વને પાંચમથી શરૂ કરી આજ હકીકતને ટેકો આપે છે. છતાં કદાચ આ યુગના બાબુઓ (સાધુઓ અને શ્રાવકો) આવા સ્પષ્ટ અને સાદા સત્ય તરફ ન વળી શકતા હોય તો તે ભલે, પરંતુ તે માટે કજીયા કરી પોતે વીરના પુત્ર તરીકેનું પોતાનું વીરત્વ ન દર્શાવે એટલું જ બસ છે. આ રીતે અધિક માસનો કજીયો પણ નિર્મૂળ છે અને લૌકિક છે. જ્યારે આપણે લૌકિક પર્વોને સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે તેની વ્યવસ્થા પણ તેના આધારે જ કરવી જોઈએ. માટે આ અધિકમાસનો કજીયો પણ લૌકિક રીતીએ શીઘ્ર આવી શકે તેવો હતો છતાં પણ તેમાં વર્ધમાનનું નામ વટાવી, તેના પ્રવચનને લાંછિત કરી આ આડંબરી લોકો શું કરવા ધારે છે તે સમજાતું નથી. આ પ્રકારે શ્વેતાંબર અને દિગંબરમાં જે મૂર્તિપૂજાને લગતો ખીચડો કજીઓ ચાલી રહ્યો છે તેનું મૂળ પણ આ બન્ને પક્ષનો કદાગ્રહ જ છે. મૂર્તિ પૂજાનો વિરોધ એમાં આ વાત સંભવતી નથી કે, મૂર્તિને કછોટો હોવો જ જોઈએ, મૂર્તિને આંખો હ

નથી. કદાચ કોઈ ભાઈ એમ કહે કે, અમારે તે વર્ધમાનની સર્વ અવસ્થાઓ ઉપાસ્ય જ છે, તો તેને હું વિશેષ સુંદર માનું છું. પરંતુ તે પ્રત્યેક અવસ્થાની તદ્દન જુદી જુદી મૂર્તિઓ હોવી જોઇએ. ૧ વર્ધમાનની કૌશ અવસ્થાની. ૨ વર્ધમાનની અને યશોદાની ગૃહસ્થાવસ્થાની. ૩ વર્ધમાનની દીક્ષિતાવસ્થાની. ૪ વર્ધમાનની પરમયોગિમુદ્રાની અને ૫ વર્ધમાનની સિદ્ધાવસ્થાની એમ કર્યો સિવાય માત્ર એક યોગિમુદ્રામાં જ બધું કલ્પી શકાય નહિ. એક જ મુદ્રામાં બધી કલ્પના કરનાર માટે તો આકારવાળી મૂર્તિ કરતાં ગોળમટોળ પાષાણ જ પૂરતો છે. અસ્તુ. એવું એક પણ પ્રાચીન પ્રમાણ મળતું નથી કે, જે શ્વેતાંબરની અને દિગંબરની મૂર્તિની ભિન્નતાને સાબીત કરતું હોય. પ્રમાણો તો તેથી પ્રતિકૂળ મળે છે અને તે બધાં, બન્ને પંથની, મૂર્તિની એકતાને સમર્થે છે. એ પરથી જ તે બન્ને પંથની મૂર્તિઓ જુદી જુદી હોત તો શ્વેતાંબરો અને દિગંબરો માટે એક જ તીર્થ ઉપર આવીને એક જ મૂર્તિના સ્નાત્રાદિ વિધિ વિધાન કરવાના જે ઉલ્લેખો મળે છે તે શી રીતે મળી શકત ?—શ્વેતાંબર સંઘવી પેથડનો સંઘ અને દિગંબર સંઘવી પૂનડ઼ (પૂર્ણ) અગરવાલનો સંઘ; એ બન્ને ગિરનાર ઉપર એક સાથે ચડ્યા હતા અને બન્ને સંઘના લોકોએ શ્રી નેમિનાથનું સ્નાત્ર વિગેરે ઘણા હર્ષથી કર્યું હતું—જુઓ સુકૃત સાગર પૃ૦ ૩૯—શ્લો૦ ૨૧–૨૨. જો એ બન્ને સંઘો એક સરખી જ મૂર્તિને ન માનતા હોય તો એક જ મૂર્તિ—નેમિનાથ—નું સ્નાત્રાદિ શી રીતે કરે ? વસ્તુપ..."

" बाल-स्त्री-वृद्ध-मूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् ।
उच्चारणाय तत्त्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः " ॥
(तत्त्व निर्णय प्रासाद-पृ० ४१३)

આ શ્લોક ઉપરથી આ વાત સ્પષ્ટ થાય છે કે, બાળક, સ્ત્રી, વૃદ્ધ અને મૂર્ખ અર્થાત્ આબાળગોપાળ બધા લોકો વિના પ્રયાસે જ વર્ધમાનના પ્રવચનનો ઉચ્ચાર કરી શકે-સારી રીતે સમજી શકે માટે જ તેને પ્રાકૃત જેવી સર્વદેશીય, સરલ અને મધુર ભાષામાં સાંકળવામાં આવ્યું છે. જો તે પ્રવચનને વાંચવાનો અધિકાર સાધુ-ઓને જ હોત તો તે ઋષિઓને આ શ્લોક લખવાની શી જરૂર હતી ?

પ્રભાવક ચરિત્રમાં કહ્યું છે કે, " ચૌદ [3]પૂર્વો સંસ્કૃતમાં હતાં, તે કાળબળે ઉચ્છિન્ન થયાં છે, હમણાં સુધર્મ-સ્વામિભાષિત એકાદશાંગ સૂત્ર છે, જેને, તેમણે બાલ, સ્ત્રી, મૂઢ અને મૂર્ખ વિગેરેને પણ તેનો લાભ મળે એવી અનુગ્રહવતી બુદ્ધિથી પ્રાકૃતમાં રચ્યાં છે "

---

૨ " बाल-स्त्री मूढ-मूर्खाणां नृणां चारित्रकाङ्क्षिणाम् ।
अनुग्रहार्थं सर्वज्ञैः सिद्धान्तः प्राकृतः कृतः " दशवैकालिक टीका तथा धर्मबिन्दु वृत्ति. ॥

३ चतुर्दशापि पूर्वाणि संस्कृतानि पुराऽभवन् ॥११४॥
प्रज्ञातिशयसाध्यानि तान्युच्छिन्नानि कालतः ।
अधुनैकादशाङ्ग्यस्ति सुधर्मस्वामि भाषिता ॥११५॥

પ્યાલિક દશા !), કલ્પ અને વ્યવહાર શીખવવા, આઠ અને નવ વર્ષના પર્યાયવાળાને અનુક્રમે સ્થાનાંગ અને સમવાયાંગ શીખવવાં, દશ વર્ષના પર્યાયવાળાને વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી) શીખવવી, અગ્યાર વર્ષના પર્યાય વાળાને ક્ષુદ્રિયવિમાણ વિગેરે પાંચ અધ્યયન શીખવવાં, બાર વર્ષના પર્યાયિને અરૂણોપપાત વિગેરે પાંચ અધ્યયન શીખવવાં, તેર વર્ષના પર્યાયિને ઉત્થાનશ્રુતાદિ ચાર અધ્યયન શીખવવાં, ચૌદ વર્ષના પર્યાયિને આશીવિષભાવના શીખવવી, પન્નર વર્ષના પર્યાયિને દૃષ્ટિવિષભાવના શીખવવી સોળ, સત્તર અને અઢાર વર્ષના પર્યાયિને અનુક્રમે ચારણભાવના, સ્વપ્નભાવના અને તેજોનિસર્ગ શીખવવા. ૧૯ વર્ષના પર્યાયિને દૃષ્ટિવાદ શીખવવો અને એ રીતે પૂરા વીશ વર્ષના પર્યાયિને સર્વ શ્રુતાનુપાતી સમજવો "

મારા મત પ્રમાણે તો આ પર્યાયવાદનું વિધાન પણ ચૈત્યવાસિઓના સમયનું છે. કારણ કે, મેં જે કેટલાક શ્રમણોનાં ચરિત્રો સૂત્રગ્રંથોમાં વાંચ્યાં છે તેમાં તેઓએ આ ક્રમને સાચવ્યો જણાયો નથી. નીચે આપેલા કોઠા ઉપરથી આપ સૌ આ હકીકતને સ્પષ્ટ પણે સમજી શકો તેમ છેઃ-

મુનિ—	દીક્ષાપર્યાય—	શ્રુતજ્ઞાન—	ક્યા સૂત્રમાં—
મહાબલ.	૧૨ વર્ષ.	સામાયિકાદિ ચૌદ પૂર્વ.	ભગવતી સૂત્ર પૃ ૯૬૭-૯૬૮બ
સુદર્શન.	૧૨ વર્ષ.	"	" પૃ૦ ૯૬૯
કાર્તિક.	૧૨ વર્ષ.	"	" પૃ૦ ૧૩૮૧
સુદર્શન.	૫ વર્ષ.	એકાદશાંગ	અંતકૃદ્દશા : પૃ૦ ૨૪

તેથી તે પ્રકાર પણ અર્વાચીન અને અવિહિત છે. જ્યાં જ્યાં સાધુઓના સ્વાધ્યાયના ઉલ્લેખો મળે છે, ત્યાં કોઈ પણ ઠેકાણે તેઓએ સૂત્રો ભણવા પહેલાં યોગોદ્વહન કર્યું હોય, એવી ગંધ પણ આવતી નથી. હું તો માનું છું કે, જે શ્રમણ નિરંતર યોગનિષ્ઠ, તપસ્વી, ત્યાગી અને સુવિનીત હોય તેઓ માટે તો યોગોદ્વહનની વિધિ તદ્દન નિરર્થક છે, પરંતુ જે શ્રમણ કસોટીએ ઉતાર્યા જેવા હોય તેઓ માટે–તેવા યોગ્યતાયુક્ત ઉદ્દંડશિષ્યો માટે–એ યોગોદ્વહનની પદ્ધતિ ઉચિત હોઈ શકે છે અને તેમ હોવાથી જ તે પદ્ધતિનો સમય ચૈત્યવાસનો સમવર્તી છે એમ મારે બતાવવું પડ્યું છે. સૂત્રોમાં જે સાધુઓના સ્વાધ્યાયના ઉલ્લેખો મળે છે તેમાંના બધા જ આ રીતે ઉપલબ્ધ છે:–

१. "तए णं से खंदए अणगारे समणस्स भगवओ महावीरस्स तहारूवाणं थेराणं अंतिए सामाइयमाइयाइं एक्कारस अंगाइं अहिज्जइ"–भगवती सूत्र वी० पृ० १६५.

२. "एत्थ णं से कालोदायी संबुद्धे × एवं जहा खंदए तहेव पव्वइए, तहेव एक्कारस अंगाइं"–भग० वी० पृ० ५१४.

३. "(उसभदत्तो) पुव्वं कप्पेणं जहा खंदओ तहेव पव्वइए जाव० सामाइयमाइयाइं एक्कारस अंगाइं अहिज्जइ"–भग० वी० पृ० ७०६.

४. "तए णं सा देवाणंदा अज्जा ...

આ ઉપરાંત આવા બીજા પણ અનેક ઉલ્લેખો મળે છે, પરંતુ તે બધામાં એક સરખી જ રીતે ઉપધાનો ઉલ્લેખ હોવાથી તેઓમાં ક્યાંય પણ વર્તમાનરૂપનો કે યોગોદ્વહનનો ગંધ સુદ્ધાં જણાતો નથી

હું પૂર્વે જણાવી ગયો છું કે, ચૈત્યવાસિઓએ ઉત્તેજવા માટે કેટલાક મુદ્દા તેમ નવકલ્પરૂપ ઉપધાન વા યોગોદ્વહનને પણ માન્યો છે વા તે ચૈત્યવાસિઓએ જ તે સમયના શ્રાવકોને એમ સમજાવ્યું હોય કે, યોગોદ્વહન કર્યા સિવાય આપણે પણ સૂત્ર વાંચવાનો અધિકાર નથી અને ઉપધાન કર્યા સિવાય શ્રાવકોને નવકાર બોલવાનો પણ અધિકાર નથી, તો પછી સૂત્ર વાંચવાની વાત શી કરવી ! આ રીતે સમજાવી તેઓએ બન્ને બાબતો ઉપરથી ઉપધાનના કારણે મળતા નજરાના પૈસાને ઉદ્દેશીને ઉપધાન કરવાનું ફરમાન કર્યું હોય તો તે સંભવિત છે. વળી તેમ તો પણ ઉપધાનની વર્તમાન પદ્ધતિ, જે આધુનિક છે અને કરોડોના ધર્મ જેવી મહત્ત, અને ખર્ચાળ છે, તે ચૈત્યવાસિઓના સમયની છે, તેમાં કાંઈ સંદેહ જેવું નથી. કારણ કે, એ સમયમાં જે જે આગમોને લગતા અનેક ઉપયુક્ત ઉલ્લેખો મળે છે તેમાં ક્યાંય કોઈએ ઉપધાન-યોગોદ્વહન-કર્યું હોય એવો એક પણ ઉલ્લેખ મળતો નથી તે આપણે જોઈ ગયા છીએ. વળી 'ઉપધાન કરીને જ સૂત્ર વાંચવા' એવું વિધાન પણ સમસ્ત આગમ વિભાગમાં ક્યાંય મળતું નથી-જણાતું નથી. માત્ર 'મહા-નિશીથસૂત્ર' જે આજ ઉપલબ્ધ સૂત્ર છે, અને ચૈત્યવાસિ-